

**«Закарпатське питання» у міжнародній політиці напередодні
Другої світової війни (1938-1939) /
„Problema transcarpatică” în politica internațională înainte de
începerea celui de-al Doilea Război Mondial (1938-1939).**

Микола Вегеш / Mykola VEHESH,
Irina Liuba HORVAT / Ирина Люба Горват¹

“Transcarpathian Question” in international politics before World War II (1938-1939). *The article focuses on the international situation in Transcarpathia (Pidkarpatska Rus – Carpathian Ukraine) in the late 1930s and the influence of international factor on the political situation of the region on the basis of archived and published sources, memoirs, materials of periodicals, and an array of monographic literature. It also focuses on the international relations of Czechoslovakia and Transcarpathia with the governments and political circles of Germany, Hungary, Poland, Romania, Yugoslavia and others. The authors analyze the peculiarities of a “hybrid war” against the Carpathian Ukraine held by the Hungarian and Polish terrorists. Much attention is paid to highlighting the role of Ukrainian emigration in supporting the struggle for independence of Transcarpathian Ukrainians in 1938-1939.*

„Problema transcarpatică” în politica internațională înainte de începerea celui de-al Doilea Război Mondial (1938-1939). *Articolul se concentrează pe sursele de arhivă, publicații, memorii, materiale periodice, literatură monografică introdusă în circulația științifică, urmărind situația internațională a Transcarpatiei la sfârșitul anilor 1930 și influența factorului internațional asupra situației politice interne a regiunii. Se pune accent pe relațiile internaționale ale Cehoslovaciei și ale Transcarpatiei cu guvernele și cercurile politice din Germania, Ungaria, Polonia, România, Iugoslavia etc. Autorii analizează particularitățile desfășurării unui „război hibrid” împotriva Ucrainei Carpatice de către teroriștii maghiari și polonezi. O atenție deosebită este acordată evidențierii rolului emigrației ucrainene în sprijinirea luptei de eliberare națională a ucrainenilor din Transcarpatia în perioada 1938-1939.*

Keywords: *international politics, Munich conference, Viennese arbitration.*

Cuvinte cheie: *politica internațională, Conferința de la Munchen, Arbitrajul de la Viena, război hibrid, emigrația ucraineană, iredentismul maghiar.*

¹ Микола Вегеш – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри політології і державного управління факультету суспільних наук Ужгородського національного університету. Mykola Vehesh – doctor, profesor, șeful catedrei de Științe politice și Administrație Publică a Facultății de Științe Sociale, Universitatea Națională din Ujgorod.

Ирина Люба Горват – кандидат історичних наук, завідувач Відділу Мистецтва Повітового музею Сату Маре.

Irina Liuba Horvat – doctor, Șef Secția de Artă a Muzeului Județean Satu Mare.

Наприкінці 30-х років у Центральній Європі виникла гостра міжнародна криза. Фашистські Німеччина та Італія готувалися до нового поділу світу. Над Європою нависла небезпека виникнення Другої світової війни. У складному становищі опинилася Чехословаччина, до складу якої входило Закарпаття під назвою Підкарпатська Русь. З другої половини 30-х років відбувався прискорений процес мілітаризації Угорщини. Ця країна, що межувала із Закарпаттям, постійно висувала агресивні плани щодо краю. Отже, внаслідок суспільно-політичних обставин склалось так, що Закарпаття, яке знаходилося в центрі Європи, незмінно входило у сферу інтересів різних держав.

29–30 вересня 1938 р. в Мюнхені проходила конференція за участю Німеччини, Італії, Франції та Великобританії, яка своєю безсоромністю перевершила все, що мало місце після Першої світової війни. На ній вирішувалась доля Чехословацької Республіки, хоча представників цієї країни на конференцію не допустили. Відзначимо, що ідея ліквідації Чехословаччини визрівала вже давно. «Як я дізнався від моїх дипломатичних колег, – розповідав на Нюрнберзькому процесі колишній консул США в Берліні Д. Мессерсміт, – фон Папен у Відні і його колега фон Макензен в Будапешті вже в 1935 р. відкрито пропагували ідеї повного розчленування і кінцевого приєднання Чехословаччини...»². Це підтвердив у своєму листі від 1 серпня 1936 р. до міністра закордонних справ Угорщини К. Кані угорський посол в Німеччині Д. Стояї: «Нам слід зосередити всі сили на Чехословаччині. Гітлер визнає, що у відношенні до Чехословаччини у нас цілі співпадають, однак здійснення їх він намічає на більш пізній час. Він ненавидить чехів»³. Під час розмови з К. Канею прем'єр-міністр Пруссії Г. Герінг 11 жовтня 1936 р. однозначно заявив, що «Німеччина ніяким чином не змінить своїх планів відносно Чехословаччини»⁴.

Керівник відділу «Абвер-1» Ганс Пікенброк записав у своєму щоденнику: «Коли в 1936 році я одержав призначення в Управління Аусланд/Абвер при Військовому міністерстві, завдання, які стояли перед абвером-1 були сформульовані наступним чином: 1. Організація основних розвідоперацій в країнах: Франція, Чехословаччина, Польща, Англія, Росія, Іспанія (громадянська війна). 2. Організація другорядних розвідоперацій в країнах: Бельгія, Швейцарія, Югославія, Румунія, США. 3. Країни, у яких заборонено проводити розвідоперації: Австрія, Італія, Угорщина, Фінляндія, Естонія, Японія, Болгарія. 4. Всі решта країн інтересу не викликали і розвідоперації на їх території не проводились. В той час вермахт знаходився на початковій стадії формування, тому головним об'єктом розвідки були армії суміжних країн – Польщі та Чехословаччини... Зростаюча кількість і направленість завдань однозначно вказували на наміри Гітлера і ОКВ окупувати Чехію. Розвідоперації пройшли в цілому успішно, поскільки нам вдалося завербувати в прикордонній області велику групу агентів із числа судетських німців і призованих до чеської армії фольксдойче (етнічних німців). Для посилення

² Венгрия и вторая мировая война: Секретные дипломатические документы по истории кануна и периода войны. М.: Наука, 1962. С. 48.

³ Там само. С. 52.

⁴ Там само. С. 53.

розвідоперацій на території Чехії були додатково створені відділення абвера у Відні та Нюрнбергу. Відділ «Абвер-1» у Відні був укомплектований відбірним контингентом, оскільки стійкі родинні зв'язки між судетськими німцями, австрійцями і чехами відкривали широкі можливості для проведення диверсійно-розвідувальних операцій абвера в цьому регіоні...»⁵.

Погляди верховодів Німеччини цілком підтримував міністр закордонних справ Італії Г. Чіано: «Італія не шукає якої-небудь угоди з Прагою, хоч прямих протиріч між двома країнами не існує. Одним словом, у відношенні Праги Рим повністю розділяє позицію Німеччини»⁶. Під час відвідин Гітлером Італії напередодні Мюнхенської конференції, чехословацька проблема була порушена тільки одного разу, та й то досить поверхово. Але було відомо, що Муссоліні принизливо висловлювався про Чехословаччину. Ніби готуючи країну до реалізації німецьких планів, дуче у своїх промовах підкреслював необхідність розгляду чехословацького питання і його вирішення. «Якщо Чехословаччина опинилася сьогодні в ситуації, яку вона і сама могла б визначити як делікатну, – заявив Муссоліні в одній з таких промов, – то це тільки тому, що вона була – можна сказати, вже була – не просто Чехословаччиною, а Чехо-німецько-польсько-угорсько-карпато-україно-Словаччиною»⁷. Муссоліні, варто констатувати, не бажав втягувати Італію у війну, до якої вона була не готова. Йому цілком підходила позиція посередника під час вирішення чехословацького питання. Про це він зізнався у розмові з Г. Чіано. Муссоліні наказав своєму послові в Берліні Аттоліко негайно піти на прийом до Гітлера, щоб запевнити фюрера, що Італія залишається на боці Німеччини, запропонувавши, разом з тим, відкласти військову мобілізацію на двадцять чотири години.

Керівники Третього Рейху, будучи добре обізнаними з прагненнями Угорщини повернути свої «віковічні території», постійно штовхали Будапешт до активних дій проти Чехословаччини. «Нинішнє покоління угорців, – заявляв Г. Герінг, – повинно задовільнятися експансією тільки в одному напрямі (чехословацькому – М.В., І. Л. Г.), щоб повернути відторгнуті угорські території»⁸. Гітлер теж радив Угорщині не розпиляти свою політичну силу в різних напрямках, а спрямувати її в один бік, а саме в бік Чехословаччини. Хоча акценти в зовнішньополітичній стратегії Німеччини в різні періоди будуть змінюватися, однак це не впливатиме на спрямування загальної лінії фашистів стосовно Чехословаччини. 30 травня 1938 р. Гітлер видав директиву про підготовку до воєнних дій проти Чехословаччини. План нападу на неї отримав кодову назву «Грюн». Згідно з ним, Чехословаччина у найближчому майбутньому повинна бути розгромлена в результаті воєнних дій.

Однак необхідно відзначити, що не всі високі чини Третього Рейху поділяли думки Гітлера. Найрадикальнішу антигітлерівську позицію займав Франц Гальдер, який з 1 вересня 1938 р. замінив на посаді начальника генерального штабу сухопутних військ Людвіга Бека. Він разом з статс-секретарем Вайцеккером вів переговори з англійськими політиками щодо

⁵ Мадер Ю. *Абвер: щит и меч Третьего Рейха*. Ростов-на-Дону: «Феникс», 1999. С. 59-61.

⁶ *Венгрия и вторая мировая война*. С. 59.

⁷ Хибберт К. *Бенито Муссолини*. Ростов-на-Дону: «Феникс», 1998. 149.

⁸ *Венгрия и вторая мировая война*. С. 64.

протидії планам Гітлера відносно Чехословаччини. Проте Н. Чемберлен ніяк не міг збагнути, як Ф. Гальдер бажає заручитися підтримкою Великобританії, виступаючи всупереч політичним цілям і намірам власного керівництва⁹. Шеф абверу Вільгельм Канаріс теж належав до тих людей, які чітко усвідомлювали те, що насильницьке вирішення німецького питання в Судетах приведе до війни в Європі. Він намагався зробити все для того, щоб відвернути цю небезпеку від Німеччини і Європи. Відомо, наприклад, що В. Канаріс сприяв відносно поміркованому наряду серед судетських німців, на чолі яких стояв Генлейн, на протидію екстремістському націонал-соціалістичному крилові, яким керував Карл Герман Франк.

В. Канаріс, маючи давні контакти з відповідними службами Угорщини та Італії, намагався переконати їх у необхідності мирного вирішення судетського питання. До речі, між абвером і угорською розвідкою існувало співробітництво, яке включало в себе також нагляд за Чехословаччиною, Східною та Південно-Східною Європою. Особисті зв'язки Канаріса в Угорщині незабаром вийшли за межі військової сфери в політичну. До осіб, з якими в Канаріса були довірливі відносини, належав також міністр закордонних справ К. Каня. Напередодні судетської кризи восени 1938 р. Канаріс разом з полковником генерального штабу Тіппельскірхом відвідав Будапешт з метою застерегти Угорщину від участі в так званому «широкому вирішенні» чехословацького питання, тобто ліквідації Чехословаччини силою зброї. Аналогічну роботу провів Канаріс в Італії, однак суттєвих успіхів його ініціатива не принесла¹⁰. В. Канаріс добре розумів, що найбільше залежало від Великобританії, а тому був розчарований поступливою позицією Н. Чемберлена.

Розчарувався у Великобританії також впливовий чиновник Міністерства внутрішніх справ Німеччини, а згодом німецький віце-консул в Цюріху Ганс Бернд Гізевиус. «Починаючи з травня 1938 р., – пригадував він, – від нас неодноразово йшли чіткі вказівки на те, що Гітлер говорив про Судетську область, а в дійсності думав про захоплення Чехословаччини і робив у даному напрямі серію подальших, незвичайних по формі та змісту, кроків. Не пізніше 5 вересня у англійського уряду повинні були зникнути останні сумніви на рахунок того, яке вирішальне значення має його тверда позиція. Коли криза почала наближуватися до кульмінаційної точки, через Ламанш з відома Гальдера полетів наш останній емісар, щоб відкрито повідомити про наші плани державного перевороту»¹¹. Однак Н. Чемберлен, двічі відвідавши Гітлера перед конференцією, фактично сприяв поділу Чехословаччини.

Отже, не всі високі чини Німеччини поділяли експансіоністські плани Гітлера. Ймовірно, знаючи про це, Гітлер доклав чимало зусиль, щоб повернути більшість генералітета на свій бік. Е. Манштейн пригадував, що наприкінці серпня 1938 р. Гітлер «виступив перед нами з майже двохгодинною промовою, у якій виклав причини, які змусили його негайно перейти до вирішення чехословацького питання. До найбільш важливих із них він відніс дискримінаційні міри властей відносно німецької національної меншини і

⁹ *Соратники Гітлера: Дениц, Гальдер*. Ростов-на-Дону «Феникс», 1998. С. 50-51.

¹⁰ Абжаген К.Х. *Адмирал Канарис*. Ростов-на-Дону: «Феникс», 1998. С. 184-185.

¹¹ Гізевиус Г.Б. *До горького кінця. Записки заговорщика*. Смоленск: «Русич», 2002. С. 296-297.

ту загрозу для Німеччини, яку буде являти Чехословаччина у випадку війни. Далі він завів розмову про загальну військово-політичну обстановку і, зокрема, про те, що проблеми з переозброєнням англійської армії та внутрішньополітичні труднощі у Франції не дозволять двом великим європейським державам виступити на захист Чехословаччини. Гітлер також нагадав про дружню позицію Муссоліні, яку той продемонстрував під час приєднання Австрії до Німеччини, а також про те, що ні Польща, ні Угорщина не зачнуть допомагати Чехословаччині по тій простій причині, що вони самі претендують на частину її території. На думку фюрера, не слід чекати і втручання в події Радянського Союзу, по-перше, Червона Армія ще не відійшла від недавньої «чистки командного складу», і по-друге, Польща не пропустить російські війська через свою територію»¹².

Й. фон Ріббентроп теж вважав, що «пригнічення німецької меншини в Чехословаччині зовсім не було видумкою Адольфа Гітлера. Воно почалося ще в 1918 р. Після взяття нацистами влади в 1933 р. воно, поза всяким сумнівом, посилювалось, а культурне життя німців у Чехословаччині все більше трізувалось»¹³. І взагалі, заявляв Ріббентроп, «чехословацького народу як такого не було ніколи – ні до, ні після 1918 р. Навпаки, мова йшла про багатонаціональну державу з різними народними групами, до яких належали крім чехів німці, угорці, поляки, русини, карпатські українці та словаки. Штучне утворення, яким була Чехословаччина, створена в 1919 р. із таких гетерогенних елементів, з самого моменту свого виникнення тяготіло до розпаду і могло зберігатися тільки в результаті сильного тиснення чехів»¹⁴ Симпатизував судетським німцям, яких в Чехословаччині налічувалось близько трьох мільйонів, майбутній англійський прем'єр-міністр Уїнстон Черчілль. Під час зустрічі з Конрадом Генлейном У. Черчілль підтримав його намагання до автономії, але категорично виступив проти передачі Судетів Німеччині¹⁵.

Ідеологічне обґрунтування загарбницьких планів Гітлера здійснював його міністр пропаганди Йозеф Геббельс. Оправдуючи справедливість намірів фюрера відносно Чехословаччини, Й. Геббельс неодноразово повторював історію про божественне провидіння, яке охопило Гітлера. «В ту спекотну неділю, – говорив він, – фюрер стояв на трибуні на Замковій площі в Бреслау, а перед ним проходили колони фізкультурників. І ось тоді, коли йшла колона молоді з Судетської області, вона раптом зупинилась і стала стіною перед трибуною. Ці люди приїхали здалеку, щоб побачити улюблене обличчя, і ніщо не могло змусити їх піти геть. Плакали жінки довкола фюрера, бажаючи торкнутися його руки. Звучали спонтанні слова зобов'язаності; промови переривались сльозами. Фюрер схвилювався цією сценою, і він вирішив допомогти цим змученим людям. Він вирішив їх проблеми всього за кілька місяців, підписавши Мюнхенську угоду»¹⁶. Однак Геббельс не сказав про одну важливу деталь: ще за кілька місяців до спортивного свята в Брес-

¹² Манштейн Э. *Из жизни солдата*. Ростов-на-Дону: «Феникс», 2000. С. 281-282.

¹³ Риббентроп И. *Тайная дипломатия III Рейха*. Смоленск: «Русич», 1999. С. 146.

¹⁴ Там само. С. 145-146.

¹⁵ Роббинс К. *Черчилль*. Ростов-на-Дону – Москва: «Феникс» – «Зевс», 1997. С. 206.

¹⁶ Брамштедте Е., Френкель Г., Манвелл Р. Йозеф Геббельс. *Мифистифель усмехается из пришлого*. Ростов-на-Дону: «Феникс», 2000. С. 232-233.

лау Гітлер уже прийняв рішення про поділ Чехословаччини.

Таким чином, план нападу на ЧСР почав розроблятися в німецькому генеральному штабі задовго до початку конференції в Мюнхені. Генерал-фельдмаршал Еріх фон Манштейн пригадував, що влітку 1938 р. ОКХ повідомило його що в разі конфлікту з Чехословаччиною саме він виконуватиме обов'язки начальника штабу армії, яка розквартирується на баварсько-чехословацькому кордоні. Г. Гітлер разом з Гейдріхом створили диверсійно-десантний загін СД, який повинен був слідувати за німецькою армією, щоб «гарантувати безпеку політичного життя і національної економіки». За чотири дні до Мюнхенського договору, коли вторгнення в Чехословаччину здавалося вже вирішеною справою, Г. Гітлер повідомив Генлейна, що він із своїм корпусом ополчення буде підпорядковуватися йому особисто. Тоді ж до кордону були підтягнуті шість батальйонів охорони із загонів «Мертва голова» без санкції верховного командування, яке відмінило його накази Генлейну і дало інструкції про те, що вояків СС повинні контролювати військові. Наказ закінчувався вказівкою, що всі «подальші міри повинні узгоджуватися між верховним головнокомандуючим армії та рейхсфюрером СС»¹⁷.

Гітлер намагався приховати свою кінцеву мету відносно Чехословаччини, заявляючи, що він хоче тільки визволити судетських німців, яких, ніби-то, в ЧСР дискримінують. Для припинення цього він вимагав від Великобританії і Франції «натиснути» на Чехословаччину. Остання повинна була відмовитись від території, на якій проживає німецьке населення. Обстановку в Судетах загострювала фашистська «п'ята колона», яка систематично організовувала різноманітні інциденти. Події розгорталися з калейдоскопічною швидкістю. 18 вересня 1938 р. Великобританія і Франція підготували ультиматум Чехословаччині, 19 вересня його вручили, а коли її уряд 20 вересня його відхилив, то 21 вересня послідував другий ультиматум. Президент Чехословаччини Е. Бенеш опинився у скрутному становищі. З одного боку Великобританія і Франція наполягали на обов'язковому прийнятті ультиматуму, а з другого, власний народ вимагав покладати надії на своїх союзників, які були закріплені договорами¹⁸. У той же час лорд Е. Галіфакс був переконаний в протилежному: «В даний час ніякі європейські комбінації не можуть відвернути подавлення Чехословаччини»¹⁹. Звичайно, це було сказано тільки у вузькому колі. Чехословаччину далі переконували, що Судети – це останнє, на що претендує Гітлер.

Конференція в Мюнхені, як писав радянський посол у Великобританії І. Майський, проходила «з швидкістю кулеметної черги: вона почалася в першій годині дня і закінчилася в 2 годині 45 хвилин 30 вересня, включаючи час на сніданок, обід і інші необхідні перерви. Раніше ніж в 13 годині доля Чехословаччини була вирішена. І не тільки доля Чехословаччини»²⁰. Швид-

¹⁷ Брамштедте Е., Френкель Г., Манвелл Р. Названа праця. С. 108-109.

¹⁸ *История внешней политики СССР*. Т. 1. 1917-1945 гг. М.: Наука, 1986. С. 334-339.

¹⁹ Див.: *Вони боронили Карпатську Україну: Нариси історії національно-визвольної боротьби закарпатських українців* / М.М. Вегеш, М.В. Делеган, О.Д. Довганич. Ужгород: Карпати, 2002.

²⁰ Майский И.М. *Воспоминания советского дипломата*. М., 1987. С. 366.

кості роботи конференції здивувався навіть Герман Герінг: «Насправді все це пройшло досить просто. Ні Чемберлен, ні Даладьє в кінцевому рахунку не були зацікавлені в тому, щоб жертвувати чи ризикувати чим-небудь для врятування Чехословаччини. Це було ясно для мене як день. Доля її вирішилась з основному протягом трьох годин. Потім три години пішли на суперечку з приводу слова «гарантія»... Час від часу Даладьє одобрював те, що говорив Гітлер. Ніякого заперечення проти чого б то не було! Я був просто вражений, як легко все вдалося Гітлеру... Коли він почав вимагати, щоб деякі військові заводи Чехословаччини, які знаходилися за кордонами Судетської області, були переведені на судетську територію, щойно вона нам відійде, я чекав вибуху, але не послідувало навіть пискі. Ми отримали все, що хотіли... Вони навіть не наполягали на тому, щоб проконсультувати чехів, хоча б для форми. Наприкінці засідання посол Франції у Чехословаччині сказав: «Добре, тепер мені потрібно передати вирок засудженим». Ось і все... Довга суперечка з приводу слова «гарантія» була вирішена тим, що Гітлеру надали право гарантувати решту частини Чехословаччини. Всі чудово розуміли, що це означає»²¹. Ця конференція була першим етапом того, про що говорив Гітлер ще 28 травня 1937 р. на надзвичайній нараді всіх вищих керівників своєї імперії: «Мое незмінне рішення – стерти Чехословаччину з карти». Представникам ЧСР оголосили результати конференції як вирок, який не підлягає обговоренню.

Мюнхенська конференція завдала дійсно жорстокого удару по Чехословаччині. Остання втратила половину важкої промисловості, 66% кам'яного вугілля, 70% електроенергії, 70% чорної металургії, 86% хімічної промисловості, 80% текстильної промисловості. Фактично, те, що залишилось від розчавленої і розколотої країни, лежало тепер біля ніг Гітлера. Згідно з офіційною статистикою, «Чехословаччина мала 140.400 квадратних кілометрів і 15,3 мільйонів громадян. З того віддала Німеччині 28200 км. кв. і 3,6 млн. жителів»²². Мало того, що Чехословаччина втратила п'яту частину свого територіального простору і майже четверту частину населення, але загрожуючою була і та обставина, що Прага знаходилася за 40 км від німецького кордону. Мюнхенська конференція завдала сильного удару по обороноздатності Чехословаччини. Цим актом Великобританія і Франція позбулися сильного союзника, бо Чехословаччина мала 45 дивізій, 1582 літаки, 469 танків, 5700 гармат. Німці це добре розуміли, і коли розробляли план «Грюн», то планували направити на Чехословаччину 39 дивізій. Франція забула про особисту безпеку, що в 1940 р. вмilo використав Гітлер, захопивши її за декілька днів.

Як Мюнхенська конференція була оцінена в правлячих колах союзників Чехословаччини? Реально мислячий англійський політик У. Черчілль, відзначаючи великі прорахунки свого уряду, заявив, що «ми (Великобританія – М.В., І. Л. Г.) без війни потерпіли поразку, наслідки якої будемо відчувати дуже довго. Ми пережили страшний етап нашої історії, коли було порушено рівновагу Європи... Не думайте, що це кінець. Це тільки початок розплати. Це тільки перший ковток, перше частування цієї гіркої чаші, яку

²¹ Миревич М.О. *Генерал де Голль: Штрихи к политическому портрету*. Ростов-на-Дону: «Феникс», 2000. 55-56.

²² Нова свобода. 1938. 2 лист.

нам будуть підносити рік за роком»²³. Виступаючи у Веймарі, Гітлер вказав на свого острівного ворога: «Якби містер Черчілль менше мав справ із зрадниками, а більше з німцями, він побачив би, що береться за немислиму справу, бо я можу запевнити цю людину, яка ніби живе на Місяці, що в Німеччині нема сил, які протистоять режиму, – тільки сили націонал-соціалістського руху, його лідери і захисники»²⁴. Фюрер попередив, що, якщо Черчілль повернеться до влади, Німеччину чекає війна.

Парламент Великобританії 366 голосами проти 114 одобрих Мюнхенську конференцію. Проти голосували лейбористи, 30 або 40 консерваторів, незгідних з урядом в оцінці Мюнхена, і в їх числі Черчілль, утримались при голосуванні. Чехословацька криза, на думку німецького посла в Лондоні Г. Дірксена, розглядалася у Великобританії «скоріше як стихійна катастрофа, яка пройшла досить гладко і за яку не ніс ніхто відповідальності».

У французькій палаті депутатів із 600 парламентаріїв тільки 75 засудили Мюнхенську конференцію. Доля Чехословаччини мало кого хвилювала. Після Мюнхенської угоди, – констатує французький професор Жак Нерс, – Англія (30 вересня 1938), а потім Франція (6 грудня 1938) підписали з Німеччиною пакти про ненапад. Це означало повну перемогу проницецького курсу Франції і підтвердження військово-стратегічних доктрин Третьої Республіки. Після підписання декларації Бонне офіційно повідомив французьких послів і посланників, що віднині німецька політика «орієнтується на боротьбу з більшовизмом, Німеччина проявляє свою волю до експансії на Схід»²⁵. Хоча французькі політики не повністю вірили, що Гітлер дотримуватиметься Мюнхенської угоди. Для більшої впевненості наприкінці вересня 1938 р. населенню навіть було роздано декілька мільйонів противогазів. Саме після цього Ш. Де Голль писав Полю Рейно: «Події з разуючою чіткістю показують вашу правоту... Мій полк готовий до бою. Що стосується мене, то я не здивуюся наближенню великих подій в історії Франції...». 29 вересня, коли вже почалася конференція в Мюнхені, на питання одного офіцера: «Що ж тепер робити?» – де Голль спокійно сказав: «Воювати»²⁶.

Посол США в Парижі У. К. Булліт ще 27 вересня 1938 р., тобто за два дні до початку конференції, повідомляв у Вашингтон: «Я вважаю на 95% вірогідним, що в п'ятницю вночі почнеться війна...». Війна поки-що не почалася, однак, Мюнхенська конференція не стала холодним душем для адміністрації США. 5 жовтня Франклін Делано Рузвельт писав Н. Чемберлену: «Я повністю поділяю вашу надію, що сьогодні вперше за багато років існує величезна можливість встановити новий порядок, заснований на справедливості й законі. Офіційно уряд США одобрих результати Мюнхена... Декілька днів тому я хотів убити Гітлера і відрізати власний ніс. Сьогодні я дружньо налаштований до носа і не відчуваю більше бажання умертвити фюрера»²⁷. З 12 по 30 вересня дев'ять студія радіокомпанії Сі-бі-ес провела 85 передач, у більшості напряду із Європи. Мільйони і мільйони біля приймачів жахали-

²³ Трухановский В.Г. *Уинстон Черчилль*. М.: Мысль, 1989. С. 256.

²⁴ Уткин А. *Уинстон Черчилль*. М.: «Алгоритм» - ЭКСМО, 2002. С. 262.

²⁵ Артюхина-Московченко В. *Шарль де Голль и Советский Союз*. М.: Книга, 1990. С. 76.

²⁶ Там само.

²⁷ Яковлев Н.Н. *Избранные произведения*. М.: Международные отношения, 1988. С. 260.

ся істеричних промов Гітлера... Вони гостро відчували свою безпомічність і відчуття страху... Висновки: опитування журналу «Форчун» показало, що тільки 11,6 відсотків вважали мюнхенську угоду схвальною, 76,2 відсотки повірили – США візьмуть участь у війні в Європі (півтора року перед цим – тільки 22 відсотки). Сі-бі-ес задоволено підтвердила підсумок: радіо тепер не тільки розповсюджує новини, але й виступає як соціальна сила»²⁸.

Свої думки щодо наслідків Мюнхена висловив американський дипломат Джордж Кеннан: «Моя інтерпретація мюнхенської кризи значно відрізнялась від інтерпретації більшості західних лібералів. Крім того, я не вірив у готовність СРСР прийти на допомогу Чехословаччині, навіть якщо б це зробила Франція. Радянські лідери розуміли, що закономірні опасіння поляків і румунів за свою територіальну цілісність не дозволять їм пропустити через свою територію великі радянські військові сили. Тому, якщо б Франція і Англія почали війну, основний тягар бойових дій довелося б, на мою думку, все рівно нести їм»²⁹. На глибоке переконання Д. Кеннана, «Чехословаччина, врешті-решт, центральноевропейська країна, і її долі, так чи інакше, пов'язані з основними силами, які діють в цьому регіоні. Загальновизнано, що руйнування тієї міри єдності, яка існувала в період імперії Габсбургів, мало в цьому районі негативні наслідки для всіх зацікавлених сторін. Тепер виникли нові сили, які намагалися здійснити інтеграцію там, де два десятиліття панували сепаратизм і роз'єднаність. Тепер відбулося залучення Чехословаччини в орбіту дії цих сил... Але цей процес призвів не тільки до втрати Чехословаччиною самостійності, але й відповідальності. Більше того, він не торкнувся серця країни. Що найважливіше, збережено для майбуття молоде покоління, дисципліноване і уміле, яке довелося б принести в жертву у випадку, якщо б віддали перевагу романтичному, але безнадійному опору, а не принизливому, але дійсно героїчному реалізму»³⁰. Разом з тим, адміністрація Ф. Рузвельта почала збільшувати свій військовий потенціал. У січні 1939 р. послідувало додаткове асигнування півмільярда доларів військовому відомству. У наступні місяці – навесні 1939 р. в Сполучених Штатах нарешті почали переглядати «Закон про нейтралітет». У травні держсекретар Хелл висловив намір уряду дозволити державам, які ведуть бойові дії, купляти зброю в США.

У випадку анексії фашистською Німеччиною Чехословаччини, перед Третім Рейхом відкривалася пряма дорога на Польщу, яка могла стати плацдармом для нападу на СРСР. Це було на руку Великобританії і Франції. Зрозуміло, що Радянський Союз не міг цього допустити, добре розуміючи, чим може для нього обернутися ліквідація Чехословаччини, а тому все робив для того, щоб допомогти їй. Можливо, що ця допомога не була щирою, а звичайною спробою вижити у край складних міжнародних умовах. За десять днів до Мюнхенської конференції Е. Бенеш звернувся до уряду СРСР з листом, у якому просив відповісти на питання, чи буде СРСР дотримуватись своїх союзницьких обов'язків. Вже 20 вересня радянський уряд дав позитивну

²⁸ Там само. С. 260-261.

²⁹ Кеннан Дж. *Дипломатія другої світової війни глазами американського посла в СССР*. М.: Центрполиграф, 2002. С.66.

³⁰ Кеннан Дж. Названа праця. С. 67.

відповідь. Якщо раніше СРСР заявляв, що надасть допомогу Чехословаччині тільки при тій умові, коли це зробить і Франція, то тепер він пішов на поступки: «СРСР надасть Чехословаччині військову допомогу навіть і без участі Франції при умові, що сама Чехословаччина буде захищатися і попросить у нього допомогу». Це ж підтвердив у розмові з радянським послом у Великобританії І. Майським народний комісар закордонних справ М. Литвинов: «Найважливіше, як поведуть себе чехи... Якщо будуть битися, ми допоможемо озброєною рукою». 25 вересня 1938 р. СРСР повідомляв у Париж, що відповідно договору війська готові до захисту Чехословаччини.

Як свідчать архівні матеріали, заходи, які проводив СРСР по захисту Чехословаччини, були великомасштабними: 26 червня 1938 р. – термінове формування шести армійських і однієї кавалерійської груп; 23 вересня – приведення до бойової готовності одного танкового корпусу, 30 стрілецьких і 12 авіаційних бригад. Потім ще 17 стрілецьких дивізій, управлінь трьох танкових корпусів, 22 танкових і трьох мотострілецьких бригад, 34 авіаційних баз. Крім того, у бойову готовність був приведений другий ешелон військ, який складався з 30 стрілецьких і 6 кавалерійських дивізій, 2 танкових корпусів, 15 окремих танкових бригад, 34 авіаційних баз. До збройних сил було призвано із запасу в загальній кількості близько 300 тисяч чоловік. Директиви були направлені в Київський, Харківський, Білоруський, Московський, Калінінський і Ленінградський військові округи³¹. У заявах уряду СРСР про Підкарпатську Русь не говорилося нічого. Йшлося про Чехословаччину загалом. Однак захист цілісності Чехословаччини був і захистом інтересів Закарпаття, на яке посягала Угорщина³². Уряд СРСР 23 вересня 1938 р. повідомив Варшаву, що якщо польські війська перейдуть кордон Чехословаччини, то Радянський Союз вважатиме розірваним радянсько-польський договір від 25 липня 1932 р. У Польщі розцінили заяву СРСР як пряму підтримку Чехословаччини.

Необхідно погодитись із думкою Л. Безименського, що СРСР найбільше втратив від наслідків Мюнхена. Він завдав «великого удару по його міжнародному престижу. Знову країна відтіснялася на окраїну світової політики. Не був використаний і механізм військового співробітництва з Заходом. СРСР втратив хорошого партнера – Чехословаччину»³³. Разом з тим, Мюнхен змусив СРСР докорінно поміняти свою зовнішньополітичну орієнтацію, що й привело згодом до укладання сумнозвісних договорів між Сталіним і Гітлером 1939 р. Такий хід подій передбачав радник німецького посольства в Москві Вернер фон Тіппельскірх: «Те, що Сталін із невдачі радянської політики зробить персональні висновки, здається нам згідно з нашим досвідом... Якщо направитись в область політичних спекуляцій, то напрашується думка, що радянський уряд повинен переглянути свою політику. У першу чергу це стосується відносин з Німеччиною, Францією і Японією. Що стосується нас, то могло б стати можливим більш позитивне ставлення Радянського Союзу до Німеччини, хоча би через те, що Франція як союзник знецінена, а Японія займає агресивну позицію... Так чи інакше, я не вважаю

³¹ Артюхина-Московченко В. Названа праця. С. 73.

³² Гранчак І.М., Гапоненко І.С. *Закарпаття в міжнародних відносинах напередодні та в період Мюнхена. Нариси історії Закарпаття*. Т. 2. Ужгород: «Закарпаття», 1995. С. 267.

³³ Безыменский Л. *Гитлер и Сталин перед схваткой*. М.: Вече, 2002. С. 169.

«Закарпатське питання» у міжнародній політиці напередодні Другої...

абсурдною ідею, що нинішні обставини створюють вигідні можливості для нової, більш масштабної економічної угоди з Радянським Союзом»³⁴. Безперечно, він не помилявся.

Керівництво Чехословаччини добре усвідомлювало весь трагізм свого становища. Під час вручення Мюнхенських вимог німецьким повіреним у справах в Празі А. Генке, чехословацький міністр закордонних справ К. Крофта заявив, що для Чехословаччини «це катастрофа, яку ми не заслугонали. Ми підпорядковуємось і будемо прагнути забезпечити своєму народові спокійне життя. Не знаю, чи одержать ваші країни користь від цього рішення, прийнятого в Мюнхені, але ми у всякому випадку не останні. Після нас така ж доля чекає інших»³⁵. Чехословацький дипломат Я. Масарик підсумував, що Чехословацька Республіка в кордонах 1918 р. перестала існувати. Виконуючи рішення Мюнхенської конференції, 1 жовтня 1938 р. чехословацькі війська «почали відступати з призначеної судето-німецької смуги... Німецьке військо переступило одночасно границі Чехословацької Республіки. До Німеччини прилучаються: 1 і 2 жовтня Воляри, Вищий Брод, 2 і 3 жовтня Подмокли, Дечін, Фрідлянд, Великий Шанов, Шлукнов, Румбурк, Ворисдорф, 3, 4, 5 жовтня Хеб, Карлові Вари, Кадань, Якилнов, Маріанські Лазні, Тахов, Ниден, Фалькнов, Аш, Краслице, Франтішкове Лазне, 6 і 7 жовтня Крнов, Брунталь, Фривальдов, Яворнін»³⁶. З 1 жовтня 1938 р. державним комісаром територій, які відійшли до Німеччини, був призначений К. Генлейн. Того ж дня на засіданні уряду ЧСР була розглянута нота польського уряду від 30 вересня 1938 р., яка в ультимативній формі вимагала «віддачу частини Тешинської області. Розваживши всесторонньо польські домагання, чехословацький уряд не міг інакше поступити, як прийняти польські пропозиції з огляду на важке міжнародне становище Чехословаччини, створене Мюнхенським договором»³⁷.

Хоч у Мюнхені і не розглядали питання про Підкарпатську Русь, але його рішення дуже негативно вплинули на долю краю. 29 вересня 1938 р. було прийнято «Доповнення до угоди, підписаної в Мюнхені між Німеччиною, Великобританією, Францією і Італією», у якому констатувалося, що «як тільки буде врегульоване питання про польську і угорську меншини в Чехословаччині, Німеччина і Італія зі свого боку нададуть Чехословаччині гарантію». При умові, «якщо протягом найближчих трьох місяців проблема польської і угорської національних меншин в Чехословаччині не буде врегульована між зацікавленими урядами шляхом угоди, то ця проблема стане предметом подальшого обговорення наступної наради голів урядів чотирьох держав, які присутні тут»³⁸. Рішення Мюнхенської конференції означало першу серйозну перемогу угорської дипломатії в боротьбі за ревізію кордонів, що безпосередньо стосувалося і долі Закарпаття. 1 жовтня 1938 р. регент Угорщини М. Горті писав Гітлеру про відчуття щирого задоволення

* Там само.

³⁴ *Документи и материалы кануна второй мировой войны*. Т. 2. Архив Дирксена (1938-1939 гг.). М., 1948. С. 18.

³⁵ *Нова свобода*. 1938. 4 жов.

³⁶ Там само.

³⁷ *Новые документы по истории Мюнхена*. М.: Наука, 1958. С. 159-160.

з приводу того, що в Мюнхені «досягнуто мирну угоду з питань, які мають вирішальне значення, і що законні вибори Угорщини в принципі будуть визнанні обґрунтованими»³⁹.

Угорська дипломатія провела значну роботу напередодні Мюнхена. Начальник канцелярії міністерства закордонних справ Угорщини І. Чакі під час телефонної розмови 15 вересня 1938 р. давав інструкції угорському послу в Німеччині Д. Стояї: «Якщо при ліквідації Чехословацької справи буде допущена дискримінація на шкоду Угорщині, то угорський уряд буде готовий на все, і в цьому випадку він розраховує на підтримку Німецької імперії»⁴⁰. 17 вересня Д. Стояї в листі до міністра закордонних справ Угорщини К. Кані передав пропозиції Г. Герінга. Згідно з ним Угорщина повинна офіційно вимагати права самовизначення для угорської меншини в Чехословаччині, звернутися до чеського уряду і відповідним іншим урядам із зверненням, подібним тому, яке зробив Генлейн, провокувати збройні сутички, страйки, відмови від явки на призовні пункти, адже тільки серйозні інциденти можуть привернути увагу західних держав до угорських вимог, зробити все, щоб зарубіжна преса більше займалась угорським питанням. Угорський посол в Польщі А. Хорі переконував Варшаву, що Угорщина у випадку розпаду Чехословаччини претендує на історичні кордони.

Польща постійно захищала інтереси Угорщини перед Німеччиною. «У відношенні угорських вимог, – писав польський посол в Німеччині Ю. Ліпський, – я спеціально виділив питання про Закарпатську Русь, зробив акцент на стратегічний момент по відношенню до Росії (мається на увазі СРСР – М.В., І. Л. Г.), на комуністичну пропаганду, яка проводиться на цій території і т.д. У мене склалося враження, що канцлер дуже зацікавився цією проблемою, особливо коли я йому сказав, що протяжність польсько-румунського кордону невелика і що завдяки спільному польсько-угорському кордону через Закарпатську Русь ми створили б більш міцний бар'єр проти Росії. Крім того, я вказав відносно Закарпатської Русі, що територія ця, на яку Словаччина не претендує, була дана Чехословаччині тільки як мандат, що населення її знаходиться на дуже низькому рівні і сильно змішане і що найбільшу зацікавленість в ній має Угорщина»⁴¹.

29 вересня 1938 р., тобто перед самим початком конференції в Мюнхені, Б. Муссоліні заявив, що «сьогодні для Угорщини буде вдалий день. Як тільки ми покінчимо з питанням про судетських німців., я негайно поставлю на порядок денний угорські і польські претензії, вимагаючи їх негайного задоволення на тій же основі, як це буде зроблено у відношенні німецьких претензій». «Якщо не вдасться їх реалізувати, – повідомляв І. Чакі, – то він (Муссоліні – М.В., І. Л. Г.) буде наполягати на їх здійсненні протягом суворо визначеного проміжку часу – упродовж місяця. Якщо і ця мінімальна програма не пройде, то, сказав він, підвищивши голос, виступайте... Поставте світ перед скоєним фактом»⁴².

³⁹ Венгрия и вторая мировая война. С. 108.

⁴⁰ Там само. С. 101.

⁴¹ Документы и материалы кануна второй мировой войны. Т. 1. Ноябрь 1937- декабрь 1938 г. Из Архива Министерства иностранных дел Германии. М.: Политиздат, 1981. С. 211.

⁴² Венгрия и вторая мировая война. С. 105.

Отже, Угорщину активно підтримувала в її домаганнях Італія. Це не могло не вплинути на Гітлера, який у розмові з прем'єр-міністром Великобританії Н. Чемберленом 22 вересня 1938 р. заявив, що від Угорщини свого часу була відібрана велика територія, у результаті чого майже один мільйон угорців проти своєї волі живе в Чехословаччині. 1 жовтня 1938 р. представник СРСР в Чехословаччині С. Александровський повідомляв НКЗС СРСР, що в Мюнхенській угоді Гітлер підписався під рішенням дати три місяці для врегулювання питання про польську і угорську меншини і зробити його предметом обговорення чотирьох держав, якщо не буде досягнуто чесько-польської угоди.

Виконуючи рішення Мюнхенської конференції, міністр закордонних справ Чехословаччини К. Крофта 1 жовтня 1938 р. звернувся до угорського посла в Празі Я. Ветштейна з нотою, у якій пропонував «якнайскорше створити мішану чехословацько-мадярську комісію експертів для розгляду проблеми мадярської меншини в Чехословаччині. Ця комісія мала б розробити і внести проект про поладнання тої проблеми»⁴³. 3 жовтня 1938 р. Угорщина підготувала ультимативні вимоги до уряду Чехословаччини, які він мав прийняти: «1) негайно звільнити політичних в'язнів угорської національності; 2) негайно демобілізувати і відпустити додому воїнів угорської національності; 3) створити місцеві загони для охорони життя і майна населення. Командування загонів змішане; 4) ...передати Угорщині 2–3 чехословацькі прикордонні міста, які мають бути зайняті угорськими військами. На Заході такими містами мають бути Комарно, або Парканьана, або Упойшаг, або Чоп, або Берегово; 5) ...угорський уряд пропонує почати безпосередні угорсько-чехословацькі переговори в Комарно в четвер 6-го числа цього місяця о 4 годині пополудні. Угорську делегацію буду очолювати особисто я (К. Каня – М.В., І. Л. Г.)»⁴⁴. Одночасно з цим А. Бродію 6 жовтня 1938 р. було запропоновано «ні в якому разі не піддаватися обіцянкам чехів», а твердо стояти на «позиції самовизначення з плебісцитом». Празький проект вирішення проблеми національних меншин полягав у тому, «щоб чисто мадярську етнічну територію віддати Мадярщині», а що стосується плебісциту, то він «відкидається як нереальний і зайвий, бо на територіях, на яких за думкою мадярської влади мав би бути проведений плебісцит, уже давно не має мадярської більшості»⁴⁵. Про проведення плебісциту в Ужгороді, Мукачеві і Севлюші (Виноградіві) не могло бути і мови.

На таких позиціях стояли урядові делегації Чехословаччини та Угорщини напередодні конференції в Комарно, яка проходила з 9 по 13 жовтня 1938 р. Угорська дипломатія, маючи підтримку фашистських держав на чолі з Німеччиною, висунула важкі для Чехословаччини умови: негайно повернути землі, заселені угорцями (брався за основу перепис 1910 р., коли кількість угорців значно перебільшувалася), провести плебісцит на територіях із змішаним населенням, надати право на самовизначення всім іншим народам. «На випадок сповнення цих мадярських домагань, – повідомляла «Нова свобода», – до Мадярщини припало б... 400 тисяч словаків і 80 тисяч україн-

⁴³ Нова свобода. 1938. 5 жов.

⁴⁴ Венгрия и вторая мировая война. С. 11.

⁴⁵ Нова свобода. 1938. 28 жов.

ців, отже словацько-українська меншість у Мадярщині була б більшою, ніж мадярська в Чехословаччині»⁴⁶.

Переговори в Комарно не принесли ніяких позитивних результатів. Вони були зірвані з вини Угорщини. Чехословаччина не могла прийняти угорські умови, бо під час перепису 1910 р. «комісари мадярської влади вписували до рубрики мадярської народності усіх, що вмлі говорити по-мадярськи, притім, однак, вписували й релігію»⁴⁷. 14 жовтня 1938 р. представники угорської делегації офіційно заявили, що Угорщина «переговори перериває, бо на основі чехословацьких передумов не може їх далі вести»⁴⁸. Після зриву переговорів у Комарно настав новий етап у вирішенні «чехословацької проблеми». Угорщина, звинувативши Чехословаччину у небажанні йти на поступки, звернулася до Італії та Німеччини, щоб ці країни виступили арбітрами. Великобританія і Франція заявили про свою незацікавленість даною проблемою. Б. Муссоліні порадив угорцям негайною нотою вимагати термінового скликання конференції чотирьох великих держав, вказавши, що нема ні маленьких надій на відновлення безпосередніх двосторонніх переговорів, і підкресливши, що затримка з вирішенням питання створить загрозу миру. До цього Б. Муссоліні додав, що при першій же вимозі італійські літаки будуть негайно перекинуті в Угорщину. Вони знаходяться в повній готовності. У розмові з новим міністром закордонних справ ЧСР Ф. Хвалковським Гітлер «висловив свій жаль, що досі ще не було вирішено питання мадярської меншості в Чехословаччині»⁴⁹. У розмові з послом Угорщини в Берліні Д. Стояї Г. Герінг намагався заспокоїти угорців і висловив впевненість, що Угорщина і без війни поверне свої території. Засідання арбітражної комісії було призначено на 2 листопада 1938 р.

Напередодні арбітражу Угорщина поклала великі надії на свого агента А. Бродія, який, очолюючи уряд Підкарпатської Русі, повинен був запросити угорські війська з метою окупації всього Закарпаття. Аналогічної точки зору притримувався польський уряд. На думку угорського посла в Польщі А. Хорі, «одною із формул... могла би бути заява про те, що русинське населення попросило ввести в Русинську область одночасно угорські і польські війська. Таку акцію можна було б швидко підготувати чи організувати. Можна вибрати і таке рішення: угорські війська, які ввійдуть в Русинську область, звернуться за підтримкою до польської армії. Про це, звичайно, потрібно буде раніше домовитися»⁵⁰. Однак чехословацька контррозвідка уважно стежила за кожним кроком прем'єр-міністра. 27 жовтня 1938 р. А. Бродій був заарештований, а А. Волошин, який очолив новий кабінет, чітко притримувався антиугорської орієнтації. Нове призначення Праги переконало Угорщину, що від А. Волошина годі чекати жодних територіальних поступок, не говорячи вже про передачу всього Закарпаття. А. Волошин прибув 2 листопада 1938 р. до Відня, однак участі в роботі арбітражної комісії не брав. Варто погодитися з В. Гренджою-Донським, що

⁴⁶ Там само. 16 жов.

⁴⁷ Там само. 29 жов.

⁴⁸ Там само. 15 жов.

⁴⁹ Там само. 16 жов.

⁵⁰ *Венгрия и вторая мировая война*. С. 133.

«Закарпатське питання» у міжнародній політиці напередодні Другої...

закарпатську делегацію «не на те закликали, щоб з ними радитися, але щоб їм доручити готовий присуд»⁵¹.

Текст першого Віденського арбітражного рішення від 2 листопада 1938 р., підписаного міністрами закордонних справ Німеччини та Італії, передбачав: «1. Области, які відходять від Чехословаччини до Угорщини, вказані на карті, яка додається. Встановлення кордону на місці повинна зробити угорсько-чехословацька комісія. 2. Евакуація відторгнутих областей Чехословаччини і їх передача починається з 5 листопада 1938 р. і повинна бути закінчена до 10 листопада 1938 р. Окремі етапи евакуації і передачі, як і інші формальності, повинні бути негайно визначені угорсько-чехословацькою комісією. 3. Чехословацький уряд повинен потурбуватися про те, щоб евакуйовані області були передані в повному порядку. 4. Окремі питання, які виникатимуть із територіального відступлення, особливо питання громадянства і оптації, повинні вирішуватися угорсько-чехословацькою комісією. 5. Угорсько-чехословацька комісія повинна також прийняти більш конкретні рішення про захист як осіб угорської національності, що залишаються на території Чехословаччини, так і осіб неугорського походження у відступлених областях... 6. Оскільки при передачі Угорщині може бути вчинена шкода і виникнуть труднощі економічного характеру і техніки зв'язку в областях, які залишилися за Чехословаччиною, угорський королівський уряд, зі свого боку, у домовленості з чехословацьким урядом зробить все можливе для усунення подібних труднощів»⁵². Якщо угорсько-чехословацька комісія не зможе вирішити спірні питання, то вони стануть предметом обговоренням Німеччини та Італії.

Згідно з рішенням арбітражної комісії, новий угорсько-чехословацький кордон проходив по лінії населених пунктів Бовтрадь, Малий і Великий Гут, Яношово, Квасово, Оросієво, Керестури, Вілок, Берегово, Йовря, Ужгород, Радванка, Дравці, Великі Геєвці, Холмець, Велика Добронь, Баркасово, Жнятино, Ключарки, Мукачево, Форнош, Нове село, Вишні Ремети, Шаланки, Матієво, Чома, Чорний Ардів⁵³. За повідомленням «Нової свободи», яке базувалося на даних офіційної статистики, «територія Чехії зменшилася на 33%, Моравії на 36%, Словаччини на 21%, а територіальні втрати Підкарпаття... становили 12%»⁵⁴. Чехословацька Республіка «відступила Німеччині 28.200 кв. км., Польщі біля тисячі кв. км., Мадярщині близько 12.000 кв.км. Нинішня республіка буде мати біля 100.000 кв.км.»⁵⁵. До Угорщини відійшло 171.711 населення, з яких 33.324 були українцями, 16.463 чехами і словаками, 82.179 угорцями⁵⁶.

Віденський арбітраж торкнувся п'яти закарпатських округів – ужгородського, мукачівського, берегівського, севлюського та іршавського. Під-

⁵¹ Гренджа-Донський В. *Щастя і горе Карпатської України: Щоденник. Мої спогади* / Ред. Д.М. Федака. Ужгород: ВАТ «Видавництво «Закарпаття», 2002. С. 163.

⁵² *Венгрия и вторая мировая война*. С. 120.

⁵³ *Нова свобода*. 1938. 11 лист.

⁵⁴ Там само. 15 лист.

⁵⁵ Там само.

⁵⁶ Шандор В. *Спомини*. Т. 2. *Карпатська Україна. 1939-1945*. Ужгород: МПП «Гражда», 2000. С. 262.

карпатська Русь втратила міста Ужгород, Мукачево і Берегово з прилеглими до них районами. В ужгородському окрузі до Угорщини перейшло 22 населені пункти, у яких проживало 10.719 українців і 18.687 угорців, у мукачевському – 15 населених пунктів (12.153 українці і 12.253 угорці), у севлюському – 18 сіл (3.471 українці і 8.752 угорці), у берегівському – 40 населених пунктів (6.343 українці і 40.962 угорці), в іршавському – єдиний населений пункт с. Шаланки, у якому проживало 648 українців і 1525 угорців⁵⁷. Необхідно погодитися з твердженням П. Стерча, що «Чіано й Ріббентроп своїм рішенням від 2 листопада 1938 р. в Відні нарушили етнографічні принципи, бо віддали Мадярщині два міста, тобто Ужгород і Мукачев з релятивною більшістю українського населення, як також 13 сіл з абсолютною більшістю українського населення, з-поміж яких у 4-ох селах мадяри не становили ані одного відсотка населення. Крім того віддано Мадярщині чотири села з релятивною більшістю українського населення». В Баранинцях, наприклад, проживало 77% українців, у Йоврі – 62%, в Дравцях – 93%, в Коритнянах – 72%, в Квасові – 85%, у Вишніх Реметах – 92%, у Нижніх Реметах – 93%, в Чепі – 67%⁵⁸.

Згідно з рішеннями Віденського арбітражу була створена спільна чехословацько-угорська демілітаційна комісія, при якій діяли 11 підкомісій. Вони вирішували проблеми загально-політичні, військові, територіальні, етнографічні, фінансові, народногосподарські, торговельні, правові. До спільної чехословацько-угорської комісії були делеговані два українці, два словаки та один чех⁵⁹. Карпатську Україну представляли Ю. Брацайко і М. Долинай. Функції експертів виконували Й. Ірковський, Л. Махачек і В. Примич. Між представниками Карпатської України та Угорщини була досягнута домовленість про перепусткову систему, вивіз майна з окупованої Угорщиною території. «Рухоме майно, – повідомляла «Нова свобода», – можна буде вивозити протягом двох місяців рахуючи від дня, коли буде розпочатий залізнично-комунікаційний рух між обома державами»⁶⁰. Комунікаційна лінія повинна була почати діяти 9 січня 1939 р. Евакуацією, яка завершилася 10 листопада 1938 р., керували В. Комаринський, Д. Німчук і В. Гренджа-Донський.

Віденський арбітраж завдав відчутного удару по Чехословаччині та Карпатській Україні, хоча Угорщина так і не домоглася повної окупації краю. Його наслідком було створення нового угорсько-чехословацького кордону. Карпатська Україна продовжувала залишатися у складі Чехословаччини, що перешкоджало утворенню спільного кордону між Угорщиною і Польщею. Це викликало в Будапешті явну прохолоду стосовно Берліна. Що стосується Чехословаччини, то її прем'єр-міністр Р. Беран, виступаючи по празькому радіо, заявив: «Прага, Братіслава і Хуст погоджуються вповні в поглядах на нашу закордонну політику, яка залишається такою, як її започаткував міністр закордонних справ др. Ф. Хвалковський. Ми наладнаємо в скорому

⁵⁷ Там само. С. 74-75.

⁵⁸ Стерчо П. *Карпато-Українська держава: З історії визвольної боротьби карпатських українців у 1919-1939 роках*. Торонто, 1965; Львів: За вільну Україну, 1994. С. 76.

⁵⁹ Нова свобода. 1938. 21 груд.

⁶⁰ Там само. 24 груд.

темпі тривкі добрі відносини до усіх сусідів. Ми переконані, що співпраця з ними принесе нам користь... Бажаємо також щоби устійнення границь довело до видатнішої співпраці з Польщею... Це саме відноситься й до Мадярщини. Сусідня Румунія і теж Югославія виявили нам у важких і болючих для нас часах щире співчуття і симпатію... Недавня заява італійського міністра закордонних справ графа Чіано скріплює мене в надії, що в теперішній міжнародній ситуації є для нас дійсно пригожі моменти. Щиро бажаємо, щоб прийшло до тривкого мирного порозуміння між великодержавами, бо хочемо удержувати найкращі взаємини з західноєвропейськими великодержавами та З'єднаними Державами»⁶¹.

Президент Чехословаччини Е. Гаха (Е. Бенеш емігрував у Лондон – М.В., І. Л. Г.) теж закликав чехів, словаків і українців «рука в руку співпрацювати на відбудові держави»⁶². Змушена була погодитись з рішенням арбітражної комісії і влада Карпатської України. У маніфесті «Український народі Підкарпаття!», прийнятому Українською Центральною Народною Радою 17 листопада 1938 року, вказувалось: «З болем у серці сповіщаємо Тебе, що на вимоги Мадярщини дві великі держави, які створили арбітражну комісію для полагодження спору за границі молодшої нашої Підкарпатської Держави, приділили Мадярщині великий шматок нашої споконвічної землі спільно з містами Ужгород, Мукачєво та Берегово. Опираючись на фальшиву статистику наших ворогів, вони відірвали від живого тіла українського народу багато сіл і міст, де живе переважаюча більшість українців-русинів... Наші представники на міжнародній конференції у Відні змушені були погодитись на умови, що їх запропонувала арбітражна комісія»⁶³.

Віденський арбітраж свідчив про поглиблення політичної кризи Чехословаччини, яка, фактично, опинилася перед державною катастрофою. Після 2 листопада 1938 р. більш-менш визначилися у ставленні до неї окремі європейські країни. Угорщина і Польща почали ще більш інтенсивніше співпрацювати у напрямку створення спільного кордону, проводячи постійно терористичні акції. Якщо Угорщина відкрито вимагала захоплення всього Закарпаття, то Польща і Румунія намагалися оволодіти окремими територіями в Словаччині та Карпатській Україні. Великобританія і Франція, які обіцяли Чехословаччині гарантію недоторканості її кордонів після Мюнхенської конференції, фактично, усунулися від «чехословацької проблеми» і займали нейтральну позицію. Було очевидним, що їх цікавить тільки єдине – спрямування фашистської агресії на Польщу і підготовка там плацдарму для нападу на СРСР. Аналогічну позицію займали США. Що стосується Німеччини та Італії – головних арбітрів у Європі, то ці країни розраховували притягти на свій бік нових союзників. Такими повинні були стати Угорщина і Румунія при умові, якщо будуть максимально задоволені їх вимоги.

Яким буде подальший розвиток політичних подій в Європі, вирішальною мірою залежало від Німеччини. Це добре розуміли усі керівники європейських держав. Усвідомлював це і уряд Карпатської України. Уже з перших днів свого прем'єрства

⁶¹ Там само. 7 груд.

⁶² Там само. 27 груд.

⁶³ Там само. 17 лист.

А. Волошин почав орієнтуватися на Німеччину – єдину велику країну, яка обіцяла йому своє покровительство. Німецький уряд, заграючи з кабінетом А. Волошина, заявив про відкриття найближчим часом у Хусті свого консульства. Це робилося для того, щоб тримати під своїм контролем розвиток політичних подій у краї. А. Волошин сподівався, що призначення Г. Гофмана консулом «не якась подорож з цікавості, але є студійною дорогою, яка буде мати свої конкретні наслідки для нашого краю, для нашого народу і для дальшої політики Німеччини супроти нас»⁶⁴.

Необхідно відзначити, що уряд Німеччини кілька разів відкладав відкриття свого консульства в Карпатській Україні. Зокрема, ще 19 листопада 1938 р. міністр закордонних справ Німеччини Й. Ріббентроп повідомляв радника цього міністерства Е. Вермана: «Згідно з наказом фюрера й до нового наказу необхідно проявити стриманість у словацькому і карпато-українському питанні. З цієї причини пресі були дані інструкції нічого не публікувати про події у Карпатській Україні. Крім того, питання про створення генерального консульства в Хусті відкладається»⁶⁵. Радник посольства Німеччини в Польщі Р. Шеліга констатував, що «побоювання Польщі, а саме, що Німеччина має намір зробити з Підкарпатської Русі зародок Всеукраїнської держави, немає ніякої підстави. Німеччина вже дала розпорядження, спрямовані на те, щоб не створювати таке враження. Підкарпатська Русь збереже свою незалежність у рамках Чехословаччини і не гратиме ніякої ролі в міжнародній політиці»⁶⁶. Уряд фашистської Німеччини все-таки відкрив у Хусті своє консульство. Закарпатцям було дозволено виїжджати на заробітки в Німеччину, що, в деякій мірі, зменшило безробіття. Уряд А. Волошина так захопився цією пропозицією, що навіть 6 березня 1939 р., тобто за 8 днів до окупації краю угорськими військами, вирішував питання про виготовлення 10 тисяч закордонних паспортів⁶⁷. Наївно вірячи гітлерівським обіцянкам про допомогу, А. Волошин просив Г. Гофмана «передати... славному вождеві німецького народу... нашу ширю подяку і сердечний привіт»⁶⁸.

Із вищенаведеного можна зробити висновок, що уряд Карпатської України чітко притримувався пронімецької орієнтації, переслідуючи при цьому єдину мету: зберегти територіальну цілісність краю, захистити його населення від агресії фашистської Угорщини. Зроблене нами твердження підсилюють матеріали «Особистої справи А.

І. Волошина», яка знаходиться в Центральному Архіві Міністерства Державної Безпеки Росії в Москві. Даючи відповіді на запитання слідчого МДБ майора Вайндорфа, А. Волошин однозначно заявив, що «уряд Підкарпатської Русі ставив завдання створення автономної Закарпатської України і орієнтувався на фашистську Німеччину, тобто в останній мірі ми бачили силу, яка може гарантувати недоторканість території Карпатської України. Хочу відзначити, що становище Німеччини на той час як арбітражної держави змусило уряд Підкарпатської Русі просити Німеччину про охорону

⁶⁴ Державний архів Закарпатської області (далі - ДАЗО), ф. 3, оп. 1, спр. 45, арк.. 1.

⁶⁵ Косик В. *Україна і Німеччина у другій світовій війні*. Париж - Нью-Йорк - Львів, 1993. С. 459.

⁶⁶ Там само. С. 472.

⁶⁷ ДАЗО, ф. 17, оп. 2, спр. 383, арк.. 19.

⁶⁸ Там само, ф. 3, оп. 1, спр. 45, арк.. 2.

кордонів проти окупації краю угорцями»⁶⁹.

Відомо, що частина німецького генералітету радила Гітлеру зберегти самостійність Карпатської України. Радник управління міністерства закордонних справ Німеччини Е. Клейст зізнався, що «весь час намагався захистити Закарпатську Україну. Я вказав на значення, яке вона має для Німецьких планів на Сході. Я підкреслював, що обурення українців Німеччиною буде величезне, якщо ми віддамо Закарпатську Україну Угорщині. Нарешті, я вказав, що ми можемо раптово розірвати стосунки з українцями після того, як пробудили в них, особливо з утворенням Закарпатської України, великі сподівання як на допомогу, так і на підтримку з боку Німеччини»⁷⁰. У 1937 р. відбулася зустріч В. Канаріса з головою Проводу Українських Націоналістів Є. Коновальцем. Адмірал обіцяв допомогти йому в підривної роботі та пропаганді.

У проведенні А. Волошином пронімецької політики певну роль відіграла українська націоналістична еміграція, зокрема прихильники І. Полтавця-Остриниці та гетьмана України в екзилі П. Скоропадського. 25 жовтня 1938 р. Організація Українського Вільного Козацтва, очолювана полковником І. Полтавцем-Остриницею, що знаходилася у Франції, писала в листі до А. Волошина: «Гадаємо, що перестанете плекати стару невдалу московсько-антантську політику, а станете на шлях добросусідського порозуміння з Німеччиною»⁷¹. Певну роль у зближенні уряду А. Волошина з Німеччиною також відіграли керівні чини ОУН. Ця організація бачила в Німеччині рятівника Галичини від польського гноблення. Саме на їх прохання в краї з'явилися німецькі військові радники, які спричинилися до формування місцевих збройних сил. Не викликає жодних сумнівів, що між ОУН і німецькими спецслужбами існували тісні стосунки. Про це йтиметься далі.

Позиція Німеччини щодо Карпатської України змусила уряд Угорщини дещо призупинити свої агресивні плани. Однак це не означало, що вона відмовилася від свого наміру організувати вторгнення в Закарпаття. Будапешт «в даний час, – писав угорський посол в Польщі А. Хорі міністру закордонних справ Угорщини К. Кані, – вважає можливим досягнути своїх цілей з допомогою дипломатичних засобів»⁷². Польща теж, хоч її збройні сили були готові до ведення бойових дій по всьому фронту, зрозуміла, що воєнне втручання... значно зашкодило б справі, ніж принесло б їй користь. Угорщина продовжувала покладати надії на те, що «русинський уряд» врешті-решт попросить ввести угорські війська. Від Польщі вимагалось тільки «підсилити дії диверсійних загонів».

Угорські приготування до вторгнення на територію Карпатської України не припинялися ні на мить. М. Козма зробив запис у своєму щоденнику 17 листопада 1938 р.: «20-го вночі русинська область все ж буде нашою»⁷³. Добре розуміючи, що окупація Закарпаття угорськими військами

⁶⁹ Центральный архив Министерства государственной безопасности Российской Федерации Н-17681, л. 10.

⁷⁰ Косик В. Названа праця. С. 471.

⁷¹ ДАЗО, ф. 3, оп. 1, спр. 42, арк. 1.

⁷² Венгрия и вторая мировая война. С. 134.

⁷³ Там само. С. 136.

приведе до встановлення спільного польсько-угорського кордону, Німеччина рішуче виступила проти агресії. 18 листопада 1938 р. Е. Верман висвітлив перед угорським керівництвом позицію Німеччини, яка вважала «подібний крок з угорського боку ризикованим», який може призвести до серйозних ускладнень. Е. Верман нагадав, що «новий чехословацько-угорський кордон був встановлений рішенням Віденського арбітражу на основі національного принципу»⁷⁴. Услід за цим послідували німецька й італійська ноти міністру закордонних справ Угорщини К. Кані, на які Будапешт відповів меморандумом від 22 листопада 1938 р. Згідно з ним Угорщина була готова до співробітництва з Німеччиною, а її уряд заявив про намір вступити до антикомінтернівського пакту і вийти з Ліги Націй.

Отже, спроба Угорщини окупувати Закарпаття 20 листопада 1938 р. закінчилася для неї повним крахом. Необхідно було шукати інші шляхи. Протягом всього міжвоєнного періоду Чехословаччина мала дружні стосунки з Югославією. Що стосується Угорщини, то вона постійно намагалася з допомогою питань про національні меншини ізолювати Чехословаччину від її союзників – Югославії і Румунії. Чехословацько-югославські відносини зазнали відчутного удару після Мюнхенської конференції, коли, фактично, настав кінець існуванню Малої Антанти як політичного союзу Чехословаччини, Югославії і Румунії. Окремі балканські країни по-різному відчували на собі наслідки Мюнхена. Що стосується Югославії, то вона все більше ставала об'єктом відкритого натиску з боку фашистської Німеччини. Необхідно погодитись з міркуванням Шандора В., що «період першої республіки Карпатська Україна відігравала поважну стратегічну роль як зв'язок до держав Малої Антанти – Румунії та Югославії. У новій укладі сил вона втратила своє первісне значення»⁷⁵.

Не дивлячись на такі зміни в світовій політиці, уряд Югославії рішуче виступав проти угорських зазіхань на Закарпаття. Це стосується і югославської періодики. «Населення цього краю, – повідомляло «Време», – не хоче вертатися під мадярське панування, яке лишило сумні спомини. Підкарпатські українці запевняють свої права в союзі з чехами і словаками»⁷⁶ Уряд Югославії вимагав, щоб Німеччина та Італія не підтримували ідею спільного угорсько-польського кордону. Югославський щоденник «Політика» підтримав прихильну позицію Румунії щодо Карпатської України. Ставлення народів Югославії до Закарпаття видно із статті «Серби, хорвати й словінці з нами!»⁷⁷.

Румунія, як і Югославія, лояльно ставилася до Карпатської України, принаймні до тих пір, поки існувала федеративна Чехословаччина. Не випадково А. Волошин, переконавшись у безнадійності захисту Карпатської України власними силами, здійснив спробу домовитися з урядом Румунії про приєднання краю до неї. Мотивація була така: в Румунії проживають українці – наші рідні брати. Румунія постійно виступала із звинуваченням на адресу Угорщини, яка проводила шалену радіопропаганду по відношенню

⁷⁴ Там само. С. 140.

⁷⁵ Шандор В. Названа праця. С. 218.

⁷⁶ Вони боронили Карпатську Україну. С. 56.

⁷⁷ Нова свобода. 1838. 3 жов.

до Закарпаття. Зовнішньополітичний курс Румунії визначався такими основними моментами: 1) лояльність румунського уряду до Чехословаччини; 2) бажання зберегти з нею нормальні економічні та політичні взаємини; 3) неприхильність до військового посилення Угорщини; 4) недовір'я до запланованого Будапешта щодо Трансільванії; 5) небажання брати участь в політичних комбінаціях, спрямованих проти Німеччини⁷⁸.

Румунія до кінця виконувала союзницькі зобов'язання щодо Чехословаччини. Доказом цього є підписання договору про поставку кукурудзи в гірські райони Закарпаття. Однак це не означало, що румунський уряд не мав інтересів до Чехословаччини. Як тільки стало відомо, що ЧСР перестала існувати як держава, Румунія висунула свої вимоги. Посол Угорщини в Румунії Л. Бардоші повідомив І. Чакі, що 16 березня 1939 р. міністр закордонних справ Румунії Г. Гафенку «послався на свої попередні повідомлення про те, що румунський уряд до останніх подій змінив свою позицію, яку він займав в Галаці в питанні про Русинську область. Румунія також має свої інтереси на русинській території. Це відноситься до прикордонних сіл, населених румунами, і до території, через яку проходить залізнична лінія Мара-мораш–Сигет–Коломеа»⁷⁹.

Міжнародне становище Карпатської України значно ускладнювали безперервні напади угорських і польських терористів. Ще у вересні 1936 р. відбулася зустріч Гітлера з регентом Угорщини М. Горті, яка започаткувала пізнішу співпрацю німецько-угорських політичних і військових сил. Однак на перших порах Берлін не давав згоду на відкриту інтервенцію і угорський уряд обмежився засиланням терористичних груп на міста і села Карпатської України.

1 жовтня 1938 р. прем'єр-міністр Угорщини Б. Імреді таємно доручив колишньому міністру внутрішніх справ М. Козмі сформувати диверсійні загони для підривної роботи на Закарпатті. «В половині одинадцятої, – писав М. Козма у своєму «Щоденнику», – мене викликав Імреді і попросив взяти на себе політичне керівництво акцією в Русинській області, здійснення пропаганди там і керівництво повстанцями. Він прийняв всі мої пропозиції і погодився на використання, якщо цього вимагатиме обстановка нелегальних і насильницьких засобів»⁸⁰. Разом з І. Геяшем М. Козма створив «гвардію обірванців» («Саботчопот») у складі 600 чоловік. Ще у вересні 1938 р. терористичні загони почав створювати С. Фенцик. Банди чорносорочечників були сформовані в Берегові, Мукачеві та Радванці. Окремі їх загони, до яких також залучали вихованців «Руського скауту», очолювали С. Крайняк, Б. Балецький, В. Реберка. М. Козма був переконаний, що ведення «малої війни» слід доручити будь-якому «колишньому атаману розбійницької ватаги»⁸¹. Щось подібне читаємо в щоденнику В. Гренджі-Донського: «Негайне вирішення русинського питання настільки важливе з точки зору майбутнього

⁷⁸ Вегеш М., Задорожний В. *Карпатська Україна 1938-1939 рр. у світлі європейської періодики. Карпатська Україна і Августин Волошин*. С. 48-60.

⁷⁹ *Венгрия и вторая мировая война*. С. 158.

⁸⁰ Там само. С. 108.

⁸¹ Співак Б.І. *Нариси історії революційної боротьби трудящих Закарпаття в 1930-1945 роках*. Львів, 1963. С. 257.

Угорщини, що заради цього я готовий піти на будь-який ризик, якщо потрібно, то стати до стінки»⁸². Діяльність терористичних загонів М. Козма розглядав винятково в альянсі з поляками. «Я запропонував Імреді, – писав він 4 жовтня 1938 р., – щоб Чакі, я чи хто-небудь інший негайно вилетів у Варшаву для безпосереднього обговорення з поляками політичного боку питання, для організації зустрічі наших людей, які досягнуть польського кордону, для обговорення питання про розміщення і можливе використання направленою сюди загону в 100–200 чоловік – чисельність залежить від бажання польської сторони – і, нарешті, для організації польської добровольської акції і співробітництва з ними»⁸³.

Пропозиція М. Козми була схвально зустрінута у Варшаві. 7 жовтня 1938 р. посол Угорщини в Польщі А. Хорі повідомляв міністра закордонних справ країни К. Каню, що поляки рекомендують негайно почати широкий саботаж в Русинській області. Польський генеральний штаб активно включився в роботу. 10 жовтня 1938 р. угорський воєнний аташе в Польщі Б. Лендєл доповідав начальнику генштабу Угорщини, що «в Мукачево й Ужгород під керівництвом офіцера будуть направлені, як мені здається, солдати дійсної служби в цивільному одязі. Чисельний склад загонів буде відповідати нашим планам... Іншими дорогами вони направлять в Русинську область патрулі, які складатимуться із добровольців, з метою здійснення вибухів та інших підривних дій. Польська сторона активізує свою діяльність, коли угорські підривні загоны розгорнуть бойові операції. Для координації дій вони просять щоденно інформувати їх про обстановку»⁸⁴.

Поява угорських терористів зафіксована в першій половині жовтня 1938 р. У щоденнику В. Гренджі-Донського є такий запис: «вчорашнього дня, ранком о 4-ій годині, в нашій країні з'явилися мадярські терористи. Біля станції Беня напали на боржавський залізничний міст, вбили одного вояка, що там був на сторожі, пошкодили міст екразитом і напали на потяг число 1108. Вбили також начальника станції, ограбили подорожніх, кілька наших вояків полонили і відвели з собою. Подалися в берегівські винниці та ліси»⁸⁵ Першу появу угорських терористів В. Гренджа-Донський відносить до 10 жовтня 1938 р. Аналогічної точки зору притримується також П. Стерчо: «Вночі з 9-го на 10-го жовтня 1938 р. перша група "Рондьош Гарди" приїхала до пограничної місцевості Тарпи, а звідти через зв'язок мукачівського мадяра Мікловша Ерделі перейшла кордон на річці Боржаві і вдерлася в Карпатську Україну»⁸⁶. Українські вчені О. Довганич, З. Пашкуй і М. Троян вважають, що перші угорські терористи у складі 12 чоловік з'явилися на території Закарпаття 5 жовтня 1938 р.⁸⁷ Однак архівних документів, які б підтверджували цей факт, не виявлено.

Із зашифрованої телеграми міністра закордонних справ Угорщини К. Кані послу в Польщі А. Хорі видно, що станом на 12 жовтня 1938 р. угорцям

⁸² Гренджа-Донський В. Названа праця. С. 220.

⁸³ Венгрия и вторая мировая война. С. 109.

⁸⁴ Там само. С. 111.

⁸⁵ Гренджа-Донський В. Названа праця. С. 23.

⁸⁶ Стерчо П. Названа праця. С. 16.

⁸⁷ Довганич О.Д., Пашкуй З.А., Троян М.В. *Закарпаття в роки війни*. Ужгород: Карпати, 1990. С. 14.

«вдалося закинути в Русинську область приблизно 750–800 чоловік. Після сутичок і актів саботажу, що мали місце вчора і позавчора, чехи буквально наглухо закрили кордон»⁸⁸. 14 жовтня 1938 р. угорські терористи були зрідше зафіксовані в околицях Берегова. В сутичці з ними загинув чеський жандарм А. Риган, родом із села Дубриничі. Однак своєчасно підійшло підкріплення і терористи змушені були відступити. Урядова газета «Нова свобода» повідомляла про появу 300 озброєних терористів поблизу Мужієва⁸⁹, а 21 жовтня 1938 р. біля Волівця.

Напади угорських терористів почастишали після Віденського арбітражу. Командуючий 12 чехословацької дивізії доповідав, що 3 листопада 1938 р. «між 3 і 5 годинами відбувся напад терористів на с. Косино... По терористах було відкрито вогонь з автоматичних пістолетів і кулеметів, використано ручні гранати. Під час нападу загинув четник-аспірант... Терористи використовували кулі «дум-дум»⁹⁰. Того ж дня угорці повторили напад, під час якого були поранені п'ятеро чехословацьких прикордонників. 4 листопада два терористи відкрили вогонь у Косинському Верху. Вони були озброєні ручними гранатами і автоматичними пістолетами. Під час перестрілки три чехословацькі прикордонники отримали легкі поранення. 5 і 6 листопада знову зафіксовані збройні інциденти на угорсько-чехословацькому пограниччі, у ході яких один чеський воїн був важко поранений. 9 листопада угорські терористи, озброєні автоматичними пістолетами і ручними гранатами, здійснили новий напад на чехословацьких прикордонників у Косині. У сутичці загинув чеський підстаршина і п'ятеро чоловік були поранені. 11 листопада загін із двадцяти угорських терористів був атакований чехословацькими військами в районі с. Підгоряни. Чехословацька сторона втрат не мала. 17 листопада відбито напад тридцяти угорських терористів поблизу Страбичова. 21 листопада вони з'явилися в Малому Давидкові, а 22 листопада в Шаланках чехословацькими прикордонниками були затримані два терористи, озброєні кулеметом і автоматичними пістолетами⁹¹.

25 листопада 1938 р. почалася перестрілка в районі с. Хлумець, південніше Ужгорода. Того ж дня угорських терористів було обстріляно поблизу Ракошина⁹². Наступного дня були затримані кілька «затятих терористів» на чолі з Міхалом Гімро⁹³. Угорські терористи ще не раз з'являлися в цьому селі. Начальник мукачівського окружного управління доповідав 28 листопада 1938 р. Президії крайового управління в Хусті, що «цивільне населення зробило напад на охорону 4/86 роти, розміщеної в дворі угорської школи в Ракошині, стріляли із автоматичних пістолетів»⁹⁴. Напад організували Тор Бака Іржі, Тор Бака Йозеф, Мольнар Ян, Олександр Тар, Штефан Геза Тор, які були запідозрені в тому, що зв'язані з угорськими терористами в Мукачеві. Під час спроби втекти, трое терористів були вбиті. Слідство встановило,

⁸⁸ Венгрия и вторая мировая война. С. 113.

⁸⁹ Нова свобода. 1938. 20 жов.

⁹⁰ Vojensky Historicky Archiv, Praha, i.c.5349, karton 23.

⁹¹ Vojensky Historicky Archiv, Praha, i.c.5349, karton 23.

⁹² ДАЗО, ф.3, оп.1, спр.32, арк.1-3.

⁹³ Там само, ф.3, оп.1, спр.44, арк.1.

⁹⁴ Там само, ф.211, оп.1, спр.42, арк.20.

що в Ракошині була організована місцева дільниця «Сабатчопот», яка підтримувала тісні зв'язки з Мукачевом і одержувала звітти зброю.

Протягом грудня 1938 р. озброєні угорські терористи регулярно здійснювали напади на населені пункти Карпатської України. 6 грудня під час перестрілки з чехословацькими прикордонниками загинув один терорист в с. Богдан. 7 грудня тридцять терористів з Ужгорода напали на с. Довге. По них було відкрито вогонь з кулеметів і рушниць, використано гранати. Втративши одного чоловіка вбитим, вони відступили в ужгородському напрямку. 8–9 грудня по закарпатських прикордонних пунктах було відкрито вогонь з території, окупованої Угорщиною. Жертв не було. 10 грудня зафіксовано новий напад на с. Довге, а 12 грудня – на с. Горяни. Під час нападу шістьох терористів на населені пункти Вербовець і Олешник 13 грудня був важко поранений чехословацький прикордонник, якому довелося ампутувати ногу. З боку терористів втрат не було. 21 грудня перестрілка з терористами в Радванському лісі тривала до світанку. 23 грудня терористи здійснили напад на с. Горяни, а 24 грудня – на с. Барвінкош. 25–29 грудня угорські літаки кілька разів пересікали повітряний простір Чехословаччини, однак до нападу справа не дійшла⁹⁵. 30–31 грудня група угорських терористів здійснила кілька нападів на с. Макарієво⁹⁶. Один із них детально описала «Нова свобода»: «Чотири мадярські терористи ввійшли до хати й питали чи в хаті не мешкають фінанси. Переглянули цілу хату, але так нічого не найшли. Зараз як вийшли з хатчини, кинули 6 ручних гранат, потому зачали стріляти 20 хвилин. На вистріли мадярських терористів відповіла наша сторожа СТОС (прикордонні підрозділи – М.В., І. Л. Г.) вистрілами з легкого кулемета»⁹⁷.

В. Комаринський, який очолював відділ преси і пропаганди в уряді Карпатської України, писав до Президії міністерства внутрішніх справ: «Голошу, що в останніх днях знову починають занепокоючу роботу на границях мадярські терористи, не є то родовиті терористи мадяри, але се є з одної сторони утікачі-дезертири з нашої армії, а з другої сторони приклонники Др. Фенцика, Бродія і Демка, які втекли з нашої території до Мукачева. Після вичислення є таких людей в Мукачеві около 300»⁹⁸. Отже, йдеться про терористичні загони, які почали формуватися на захопленій Угорщиною закарпатській території. Згідно з даними чехословацької служби безпеки, 1 січня 1939 р. в Ужгороді перебувало 6000 терористів, готових до проведення диверсійних акцій на території Карпатської України⁹⁹.

5–6 січня 1939 р. «мадярські терористи самі випроковували інцидент і напали на нашу пограничну сторожу. Ведучим цих терористів був колишній районний поліцейний інспектор Білик Ференц, далі Басараб Ференц, Чулак Тодор і Шелебі Міклош. Басараб, Чулак та Шелебі переступили границю біля Підмонастиря – вони мали намір зайняти чехословацьку пограничну сторожу і наступати далі... Терористів, організованих до цього нападу було 350, майже всі мадяри, з них 50 походило прямо з Мукачева, інші з

⁹⁵ Vojensky Historicky Archiv, Praha, i.c.5349, karton 23.

⁹⁶ ДАЗО, ф.17, оп.2, спр.319, арк.1.

⁹⁷ Нова свобода. 1939. 12 січ.

⁹⁸ ДАЗО, ф.17, оп.2, спр.319, арк.2.

⁹⁹ Vojensky Historicky Archiv, Praha, i.c.5349, karton 23.

околиці». Подібні події мали місце в околицях Ужгорода. На прикордонну сторожу напала група угорських терористів на чолі з Іштваном Калмаром¹⁰⁰. Необхідно відзначити, що більшовицька газета «Правда» відмічала на своїх сторінках найменші сутички, що в цей час проходили на нових чехословацьких кордонах на території Закарпаття.

Великий бій мав місце 6 січня 1939 р. в с. Росвигово. Терористів нараховувалось від 200 до 250 чоловік. Бій тривав дві години, після чого терористи повернулись на свою територію. Чехословацькі прикордонники втратили одного фінансового стражника, одного четника, шестеро були поранені, а семеро пропали безвісти. Які мали втрати терористи – з'ясувати не вдалося¹⁰¹. 16 січня «напали малярські терористи на сторож СТОС коло Барвінкаша. Було 60–80 осіб. По них вистрілено від Баранинець із важкого й з легких кулеметів. Натовп переступив демаркаційну лінію, а то 1 км в напрямі на Бараниці. На нашій стороні були ранені два поліцейські»¹⁰². Аналогічні сутички мали місце 2 січня 1939 р. в с. Барбово¹⁰³.

7 січня терористи напали на чехословацький підрозділ СТОС в Кам'яниці. Угорські терористичні загони постійно поповнювалися новими людьми. При цьому використовувалися різні методи, нерідко примусові. «За достовірними свідченнями, – повідомляв начальник севлюського окружного управління Президію управління Підкарпатської Русі, – угорці і далі зараховують в особливі формування «Сабатчопот» і навчають осіб, завербованих на тутешній території, демобілізованих вояків і біженців з цієї території, яких хочуть використати для того, щоб викликати безпорядки на нашій території. Так було з'ясовано, що 14 листопада 1938 р. в с. Вишній Шард у цьому окрузі прийшли два угорські вербувальники Вилмош Пап і Лайош Югас, які, як вони сказали, були уповноважені угорськими властями завербувати на тутешній території 500 чоловік для угорського війська. Далі було з'ясовано, що багато молодих людей, між ними біля 30 призовників, які в цьому році повинні вступити на військову службу, втекли в Угорщину, де їх взяли на військове навчання. Демобілізований вояк Вамош із Севлюша розповідав тут, що угорські солдати били його за те, що він відмовлявся вступати в так звані «Сабатчопот»¹⁰⁴. «В селі Хлумці, – доповідав місцевий начальник жандармерії, – Вінце Гортвай та його 10-ти літній син... переписували по хатах осіб... При складанні списку Гортвай питав людей, чи визнають вони себе угорцями, у випадку позитивної відповіді селяни самі записували своє ім'я в список. Мету проведення перепису Гортвай нікому із записаних не сказав»¹⁰⁵.

Англійський журналіст Гендерсон писав, що в «околиці Шаланки, 12 миль на схід від Берегова, чехословацька армія взяла в полон 297 угорських терористів, в тому числі 26 офіцерів, 62 підофіцерів, одного аспіранта, чотирьох чехословацьких громадян малярської національності, а решта

¹⁰⁰ Нова свобода. 1939. 3 лют.

¹⁰¹ Vojensky Historicky Archiv, Praha, i.c.5349, karton 23.

¹⁰² ДАЗО, ф. 3, оп. 3, спр. 56, арк.. 5.

¹⁰³ Там само, ф. 17, оп. 2, спр. 319, арк.. 1.

¹⁰⁴ Там само, ф.3, оп.3, спр.73, арк.18.

¹⁰⁵ Там само, ф.43, оп.1, спр.73, арк.18.

були мадярські ревізіоністи. Зібрані в них документи вказували на те, що терористи були вислані генштабом міністерства війни. Допит терористів доказав, що полонені були зібрані і вишколені в Кішварді близько Тешшбанда, і є під команду поручника Іштвана Геяша... В Рутенії є розсіяних коло 2000 мадярських терористів...»¹⁰⁶.

Станом на 10 лютого 1939 р. угорські терористи 22 рази здійснювали напади на кордони Карпатської України. Відзначимо, що це тільки ті сутички, в яких брала участь Карпатська Січ. Директор поліції Карпатської України Ю. Білей, даючи інтерв'ю газеті «Нова свобода», заявив, що «у самому Хусті наші українські хлопці зловили двох мадярських терористів». Рядові терористи всіляко заохочувались і нагороджувались своїми керівниками. «Терорист одержує денно 3,5 пенге, за напад 50 пенге» – повідомляла «Нова свобода»¹⁰⁷. Доказом масовості терористичних нападів на Карпатську Україну є той факт, що Державною прокуратуриєю у Великому Березному станом на 25 лютого 1939 р. було ув'язнено 345 угорських терористів¹⁰⁸. Після оголошення амністії, їх усіх відпустили.

У жовтні 1938 р. зафіксовано появу польських терористів. 27 жовтня вони здійснили спробу висадити в повітря міст поблизу Жорнави, а наступного дня напали на міст у Вучковому. У бою з ними загинув чеський жандарм Калчік і кілька закарпатців, зокрема Й. Лой. У с. Торунь польські терористи вбили синевириця І. Костя. 10 листопада 1938 р. Пресова служба Карпатської України повідомляла, що польські терористи «затягнули до Польщі Ярослава Весецького, Вячеслава Ракоса і Ціріса, членів прикордонної сторожі, про яких й досі невідомо, чи живуть»¹⁰⁹. У ніч з 18 на 19 листопада 1938 р. «кількадесят польських терористів в околиці Нижніх Верецьок (Нижніх Воріт – М.В., І. Л. Г.) напали на нашу прикордонну сторожу. По перестрілці прогнано їх в напрямку польської границі. Терористи полишили одного мертвого і кілька ранених»¹¹⁰. Напади польських терористів були зафіксовані 2, 3, 13, 15, 16, 18, 19, 22 листопада 1938 р. Постраждали жителі прикордонних з Польщею сіл Торунь, Присліп, Н. Студений, Синевирицька Поляна.

Терористичні акції завдавали великої моральної і матеріальної шкоди. Лише польські терористи станом на 25 листопада 1938 р. завдали збитків на суму 277500 кч.¹¹¹ Жителі с. Торунь повідомляли свій уряд, що «дня 5. XII наложили терористи екразит (вибухівку – М.В., І. Л. Г.) під нотарський уряд (убиток 3400 кч. частково покритися на 1500 кч.), але 22. XII уряд знову був з усіх сторін обстріляний терористами протягом 2 год. У будову кинули 3 гранати – шкода 5 тис. кч.»¹¹². Майже після кожного їх нападу були людські втрати. Тільки за кілька днів листопада 1938 р. на польсько-чеському пограниччі загинули «3 вояки, 2 четники, 1 фінансовий стражник, 1 піднотар, 2 дітей»¹¹³. 28, 29 і 31 листопада польські терористи тричі здійснювали напа-

¹⁰⁶ Шандор В. *Названа праця*. С. 155.

¹⁰⁷ Нова свобода. 1939. 3 лют.

¹⁰⁸ ДАЗО, ф.3, оп.2, спр.17, арк.3.

¹⁰⁹ ДАЗО, ф. 3, оп.2, спр.5, арк.8.

¹¹⁰ Нова свобода. 1938. 25 лист.

¹¹¹ ДАЗО, ф.3, оп.3, спр.65, арк.1.

¹¹² Там само, ф.4с/18, оп.1, спр.45, арк.1.

¹¹³ Там само, ф.3, оп.3, спр.65, арк.1.

ди на с. Вучкове. Січовиками були затримані особи польської національності Богдан Сенчак та Рудольф Пес. Ці та інші факти знайшли відображення в доповідних записках працівників чехословацької служби безпеки. У них фіксувались озброєння, фінансування та рівень військового вишколу терористів. Напади польських терористів не припинялися також в січні-лютому 1939 р. Так, на с. Присліп «напало 10 польських терористів і зайняли пошту. Будинок пошти збомбардували ручними гранатами і забили поштового урядника Калину. Разом з мужем своїм боронила пошту пані Калинова. Шматки гранати розірвали їй груди і голову»¹¹⁴.

Карпато-українська влада, даючи відповідь на ноти протесту польського посла, у яких її звинувачували у сприянні антипольській пропаганді на території краю, постійно наводила факти руйнівної діяльності польських терористів. 13 листопада 1938 р. у Нижньому Студеному, при переході кордону був вбитий терорист, при якому знайшли «пістоль со значком «Церба», коробочку на сигарети, шкіряний пулярес, в нім 50 кч., 1 пол. злотий і 15 польських грошей»¹¹⁵. 15 листопада 1938 р. у затриманих польських терористів відібрали ручні гранати польського зразка, годинниковий механізм для запалювачів, запальники з надписом «Краків», польські сигарети, шоколад. 23 листопада група закордонних журналістів відвідала закарпатські села Вучкове, Торунь, Присліп, Синевирську Поляну, які найбільше постраждали від польських нападів. До складу цієї делегації входив також німецький консул Г. Гофман.

Необхідно відзначити, що чехословацький уряд приділяв значну увагу захисту кордонів краю. Нерідко проводились спільні бойові операції загонів СТОС і Карпатської Січі по знешкодженню терористичних груп. Одна з таких операцій завершилася розгромом групи Йозефа Према. Така ж доля спіткала угруповання Ернеста Берзевітці. Були взяті в полон 24 старшини, 62 підстаршини і понад 200 рядових терористів. Страждали не тільки населені пункти, де проживало винятково українське населення. Активізувалися напади угорських терористів на румунські села Марамороша. Активну позицію займав «Орден хоробрих», який ще в 1920 р. заснував М. Горті. Із багатьох організацій цього плану найгіршу репутацію мали так звані «вільні загони», які очолював уже згадуваний Геяш. Основним завданням цих банд було знищення неугорського населення на цій території, а їх програма була викладена в брошурі Дечо Чаба, опублікованій у 1939 р. У ній говорилося, що угорська нація є найяскравішим представником монгольської пануючої раси, яка знає тільки перемогу, і в жилах якої кипить кров Атілли, Арпада і Чінгісхана. «Я не чекаю, – писав Д. Чаба, – коли прийде помста. Не чекаю! Я нищу кожного волоха, який мені з'явиться на дорозі. Кожного знищу! Я не буду зволікати. Запалю вночі села – волоські села. Поріжу шаблею все населення, отрую всі колодці і навіть знищу дітей у колісках, взагалі знищу цих нелюдів! Не буде ні для кого винятку!»¹¹⁶. Один із лідерів партії «схрещених стріл» Мивау ще у 1938 р. наголошував, що «націонал-соціалізм Угорщини

¹¹⁴ Там само, ф.3, оп.3, спр.159, арк.9.

¹¹⁵ Нова свобода. 1938. 25 лист.

¹¹⁶ *Teroarea hortisto-fascistă în nord-vestul României*. Bucuresti, 1985. p.38.

має як ціль забезпечити перевагу Угорщини по всій течії Дунаю»¹¹⁷.

Серед терористичних банд особливо небезпечним був загін, який очолював Нодь Мігалі «з підрозділу Унгвар». Він, як і його підопічні, добре володів українською та румунською мовами. Напади угорських терористів тримали в постійному страхі місцеве населення. Зафіксовані численні випадки, коли люди втікали на територію Румунії, зокрема до міста Тиргу-Муреш. Становище погіршилося ще більше, коли ця територія була окупована Угорщиною. Архівні документи свідчать про постійні репресії проти місцевого населення, у яких активну участь брали терористи¹¹⁸. Зафіксовані факти знущання над людьми, які не володіли угорською мовою. У відповідь послидували протести проти фашистського режиму, зокрема у Великому Бичкові. Отже, банди терористів проникали і в населені пункти Мараморошу, де проживало румунське населення. Їх дії нічим не відрізнялися від тих, що й у центральній частині Карпатської України.

Робилися спроби підсилити прикордонні війська. В. Комаринський пропонував «усі сторожі... конечно скріпити, а то: на відтинку межі Залужом і Мукачевом о 30 людей, а між селом Старим Давидковом і Чомонником о 20 людей»¹¹⁹. Встановилися нормальні стосунки між командантом волівських січовиків С. Фігурою і чехословацькими прикордонниками. Були укріплені сторожові загони в селах Торунь, Присліп, Синевирська Поляна. «В половині листопада, – пригадавав Г. Яворенко, – прибули до Торуня січовики під командою... інженера Волянського. В тому часі склад гарнізону вагався між 20 і 25 людьми... Поділено гарнізон на три групи... Кожна група числила по 6–7 людей, маючи лиш по одному крісові і револьверові та 6 гранат на групу. Терористи, мабуть, поінформовані місцевими шпигунами і своєю розвідкою про наш приїзд, не відважувалися більше нападати на околиці, які ми захищали»¹²⁰. Однак з останнім твердженням важко погодитися. Хоча напади польських терористів не були такими масовими, однак вони не припинялися.

Оголошувалися додаткові набори до жандармерії. 5 лютого 1939 р. «Нова свобода» опублікувала оголошення, у якому повідомлялось, що «до жандармерії Карпатської України буде прийнято більше жандармів на пробу». Умови прийняття до жандармерії були наступні: «1) має краєву приналежність до Карпатської України; 2) є бездоганний, повноправний та душевно спосібний; 3) переступив 21, а не досяг 35 року життя; 4) є нежонатий або бездітний вдовець; 5) є тілесно сильний і здоровий та є найменше 165 см високий; 6) знає досконало українську мову в слові і письмі; 7) докаже, що має найменше скінчену народню школу; 8) має військове вишколення, виконав військову службу зі зброєю, на протязі найменше такого часу, який військовий закон приписує для нормальної прецензійної служби. До прохання (просьби) треба приложити проголошення, підписане двома свідками, що на випадок прийняття до жандармерії, зобов'язується кандидат служити в жандармерії чотири роки»¹²¹.

¹¹⁷ Arhivele Cluj-Napoca M.I., nr.546, vol.282, P.290–291.

¹¹⁸ Arhivele Cluj-Napoca M.I., nr.8546, vol.122, P.65.

¹¹⁹ ДАЗО, ф.17, оп.2, спр.319, арк.1.

¹²⁰ *Карпатська Україна в боротьбі*. Відень, 1939. С. 102.

¹²¹ Нова свобода. 1939. 5 лют.

За нашими підрахунками, тільки в лютому-березні 1939 р. написали заяви з проханням зарахувати їх до жандармерії 278 чоловік¹²². Виявляли таке бажання навіть представники інтелігенції. М. Буксар, який працював учителем у с. Завосино (округ В. Березний), писав: «Нині вся безпека нашої молоді держави є в руках жандармерії, а якраз в кадрі жандармської старшини нема синів українського народу, яких так треба для удержання безпеки супроти ворогів активних по границях, так пасивних – пропаганди»¹²³. У такій формі відбувався процес українізації жандармерії. Хоча, необхідно відзначити, що проходив він досить повільно. Станом на лютий 1939 р. «всіх жандармів у Карпатській Україні є біля 900, з того українців 106»¹²⁴. Були випадки преміювання людей, які затримали терориста. 17 листопада 1938 р. начальник канцелярії Президії Карпатської України М. Лацанич видав наказ про всенародне ознайомлення населення з рішенням уряду про «виплачення нагороди за зловлення чужих терористів»¹²⁵. У лютому 1939 р. будь-якій людині, яка «безпечностовим органам передасть або визрадить агента-провокатора, або терориста з чужої держави, буде виплачена нагорода 500 кч.»¹²⁶.

Незважаючи на вжиті заходи по боротьбі з нападами угорських і польських терористів, А. Волошин добре розумів всю їх небезпеку. Саме з цієї причини він видав наказ про тимчасове закриття кордонів. У ньому, зокрема, говорилося: «В цілі забезпечення спокійного проведення виборів... запираю з негайною правосильністю всі демаркаційні лінії до Королівства Мадярщини й до Республіки Польської. Це запертя... триватиме до дванадцятої години понеділка 13 лютого 1939 р.»¹²⁷. Напади терористів не припинялися з жовтня 1938 р. до березня 1939 р. В. Гренджа-Донський писав, що вони «стероризували і перестрашили народ». А. Волошин заявив, що «виправи терористів не є в інтересі доброго сусідського співжиття та що є діянням рішучо незвичайним в історії міжнародних зносин»¹²⁸. Змушений він був також визнати, що «Карпатська Україна не в силі відбити їх напади»¹²⁹. Після вторгнення гортистських військ на територію Карпатської України, терористи масово вливалися до угорської армії і брали безпосередню участь в репресіях не тільки проти карпатських січовиків, але й мирного населення краю.

15 березня Гітлер перейшов до виконання плану по повній ліквідації Чехословаччини. До речі, план військової операції «Грюн» був затверджений німецьким генеральним штабом ще 21 жовтня 1938 р. У ньому, зокрема, вказувалось: «Вирішення питання щодо решти частини Чехії. Повинна бути забезпечена можливість в будь який час розгромити решту частину Чехії, якщо вона, наприклад, почне проводити політику, ворожу Німеччині. Підготовчі заходи, які з цією метою слід про-

¹²² ДАЗО, ф. 17, оп. 2, спр. 1-120.

¹²³ Там само, ф. 17, оп. 2, спр. 87, арк. 1-2.

¹²⁴ Нова свобода. 1939. 2 лют.

¹²⁵ ДАЗО, ф. 3, оп. 3, спр. 43, арк. 2.

¹²⁶ Там само.

¹²⁷ Там само, ф. 17, оп. 2, спр. 319, арк. 6.

¹²⁸ Там само, ф. 3, оп. 1, спр. 9, арк. 2.

¹²⁹ Там само, ф. 3, оп. 3, спр. 156, арк. 1.

вести вермахту, за своїм обсягом будуть значно меншими, ніж у свій час для плану «Грюн» (мається на увазі перший варіант – М.В., І. Л. Г.); але вони повинні тому при відмові від планомірних мобілізаційних заходів забезпечувати постійну і суттєво більш високу готовність. Організація, дислокація і ступінь готовності передбачених для цього з'єднань уже в мирний час повинні бути розраховані на напад таким чином, щоб позбавити Чехію навіть якої-небудь можливості планомірної оборони. Мета полягає в швидкій окупації Чехії та ізоляції Словаччини. Підготовчі заходи повинні проводитись таким чином, щоб одночасно можна було здійснити план «Охорона кордонів на заході»¹³⁰.

6 березня 1939 р. Гітлер прийняв рішення остаточно ліквідувати Чехословаччину. «Після здійснення запланованих територіальних змін, – вважав радник міністерства закордонних справ Німеччини Е. Клейст, – ми будемо мати в своїх руках Угорщину, Румунію і Югославію»¹³¹. 13 березня Й. Тісо був викликаний в Берлін для зустрічі з Гітлером. У розмові брав участь Й. Ріббентроп, який згодом передав її зміст: «Моя тодішня адресована Тісо репліка, що мова уже йде не про дні, а години, протягом яких Словаччина повинна прийняти рішення, була викликана поступившим на час бесіди повідомленням про переміщення угорських військ на словацькому кордоні та про найближчим часом вступ Угорщини в Карпатську Україну, який, як відомо, послідував уже 14 березня. Необхідно було не допустити воєнного конфлікту чехів і словаків з Угорщиною. Коли Тісо повернувся до Братислави, словацький ландтаг в першій половині дня 14 березня проголосив незалежність Словаччини. Наступного дня, 15 березня, Тісо направив Гітлеру прохання взяти Словацьку державу під свій захист. Цей договір про захист був ратифікований 23 березня»¹³². Проте не все було так просто, як описав Й. Ріббентроп. Не обійшлося без погроз. 13 березня Гітлер сказав Й. Тісо, що його країна буде віддана Угорщині, якщо він і надалі буде хитатися.

Аналогічним чином Гітлер поступив з президентом Е. Гахою. «Я відвідав Гаху, – пригадував Й. Ріббентроп, – відразу ж після його приїзду в Берлін і почув від нього: він впевнений у тому, що доля Чехословаччини – в руках фюрера, і вірить, що в його руках вона надійна. Потім Гаха вже вночі був прийнятий в Імперській канцелярії, і Адольф Гітлер пояснив йому, що планує зайняти Богемію і Моравію. Я мав тривалу бесіду з міністром закордонних справ Хвалковським, який, враховуючи хід подій, що відбулися, приєднався до нашої точки зору. Крім того, Гаха ще до підписання угоди заручився по телефону згодою свого уряду. Якого-небудь протесту з чеського боку висловлено не було, і Гаха дав вказівку зустріти німецьку армію дружнім чином. Вступ німецьких військ і окупація пройшли згодом без будь-яких інцидентів»¹³³. 12 березня Угорщина одержала згоду Берліна на окупацію всього Закарпаття.

М. Горті негайно вислав Гітлеру привітальну телеграму, в якій дякував за подарунок, «бо ж ця життєдайна територія для Мадярщини фактич-

¹³⁰ Безыменский Лев. Названа праця. С. 212-213.

¹³¹ *Документы и материалы кануна второй мировой войны*. Т. 2. Январь – август 1939. М.: Политиздат, 1981. С. 36.

¹³² Риббентроп И. Названа праця. С. 157.

¹³³ Там само. С. 158.

но є справою життя»¹³⁴. 14 березня А. Волошин проголосив самостійність Карпатської України, сповістивши про своє рішення міністерство закордонних справ Німеччини. На прийняття такого рішення вплинули фактори міжнародного характеру, зокрема скупчення угорських військ на кордонах з Карпатською Україною і проголошення самостійності Словаччиною, що «свідчило про державний розпад ЧСР. «Для кожного політичного спостерігача, – писав В. Шандор, – мусило бути в той час ясно., що на випадок проголошення повної незалежності Словаччини доля федерації була приречена, а Карпатська Україна могла б знову опинитись під угорською окупацією»¹³⁵. Трагедія Чехословаччини породжувала трагедію Карпатської України. Отже, Сойм Карпатської України починав свою роботу тоді, коли доля країни вже була вирішена. У листі до міністра закордонних справ Франції Ж. Бонне французький посол в Німеччині Р. Кулондр повідомляв, що «Закарпатська Русь... звернулася до Берліна з проханням про захист. Однак гітлерівські керівники залишаються глухими до закликів цієї країни, яка зв'язала з ними всі свої надії... Закарпатську Україну окупує угорські війська»¹³⁶.

Згідно з розробленим планом нападу, наступ угорських військ проходив у трьох напрямках. Група військ «Схід» наступала на Королево–Хуст–Рахів–Ясіня, група військ «Центр» – на Іршаву–Білки–Довге–Нересниця–Свалява–Нижні Верецькі, група «Захід» – на Перечин–Великий Березний–Ужок. Частина сил була перекинута в Турянську долину – Тур'я Ремети – Порошково. Завдяки оперативності угорської розвідки Будапешт мав досить чітку уяву про розташування чеських військових частин, технічних засобів і навіть гірських дивізій. Угорським генштабом була підготовлена «Економічна, соціальна і географічна довідка про Закарпаття», у якій вказувався національний і віковий склад населення, система управління, зафіксовано національний склад військових частин, названі населені пункти, у яких побутує угорська мова. Напередодні вторгнення був розроблений детальний план забезпечення тилів наступаючих угорських військ¹³⁷.

За підрахунками П. Стерча, «в загальному для бою в Карпатській Україні було підготованих 12 дивізій, з чого 12 березня на самому відтинку Мукачів-Ужгород було вже сконцентровано три бригади піхоти, дві бригади кавалерії та одна бригада моторизованих частин... Крім того на захід від Ужгорода, біля словацького кордону, було також сконцентровано дві бригади піхоти. У той саме час поляки сконцентрували свої три дивізії»¹³⁸. Підготовкою і ходом військової операції в Карпатській Україні безпосередньо керував начальник гарнізону в Ужгороді генерал Олойош Билді під зверхністю командуючого 7-ої угорської армії генерал-лейтенанта Ференца Сомботчелі. Першим перейшов у наступ 14 березня 1939 р. 12-ий велосипедний батальйон, яким командував підполковник Онтол Бенді¹³⁹.

¹³⁴ Венгрия во второй мировой войне. С. 158.

¹³⁵ Шандор В. «... Читайте нашу будущину в нашей доли»: Русини-українці і словаки. Памятки України. 1992. №1. С. 93.

¹³⁶ Документы и материалы кануна второй мировой войны. С. 44-45.

¹³⁷ Orszagos Leveltar, K-184, tetel 3529, 18 old.

¹³⁸ Стерчо П. Карпато-Українська держава. С. 212-213.

¹³⁹ Hadtortenetel Leveltar, T. gy, 3095, Nov. naplo, 60/88, 1-3 old.

Угорський архівний матеріал свідчить про велике моральне піднесення, яке панувало у військових частинах напередодні вторгнення. Майор Іван Нярі писав у звіті міністерству оборони Угорщини про хід «березневої операції»: «Всі ми відчували, що починається нове життя. Ще було темно, але під стінами замку (Мукачівського – М.В., І. Л. Г.) починався щасливий день угорської історії. Тріанон захитався. Символічно, що саме тепер прибув наказ про початок наступу. Радістю наповнились угорські серця, коли славний витязь Олойош Билді оголосив тривогу і видав розпорядження... Головний напрям героїчної дороги мав пролягти по низовині Латориці на Веречанський перевал, де знаходився святий тисячолітній угорський кордон. Вибрані угорські частини готувалися до боротьби...»¹⁴⁰.

Угорські війська перейшли в наступ по усій демаркаційній лінії. Незважаючи на високу дисципліну, яка панувала в чеських збройних силах, для загонів СТОС угорський напад був дещо несподіваним, хоча важко погодитись з твердженням, що чеська армія виявилася небоєздатною. «Оскільки погрози про захоплення Підкарпатської Русі Угорщиною, – звітував один з офіцерів СТОС, – що їх усно висловлювали угорські прикордонники воїнам СТОС, розповсюджували у листівках, було за останній час багато, то їх ніхто серйозно не сприймав. Указувались навіть дати наступу мадярів, але вони ні разу не були здійснені. Ось чому таким «вістям» більше ніхто не вірив... На дільниці роти «Ракошино» за кілька днів до початку окупації мадярські офіцери частіше оглядали в супроводі патрульної служби демаркаційну лінію між Горондою і Росвигом. У листопаді розповсюджували листівки, у яких місцеве населення закликалось бути готовим до вступу угорського війська з метою окупації території до р. Латориці. Повідомлення подібного роду повторювались кожний день, тому вони розглядались як частина пропагандистської компанії, що мала послужити деморалізації місцевого населення і підризу позицій тодішньої влади Підкарпатської Русі. Адже було нелогічним, щоб супротивник наперед розголошував про свої агресивні наміри. Тому на все це реагували ми тільки підвищеною увагою. Можна допустити, що і головне командування не мало точних даних про задуману операцію, тому події, як на Підкарпатській Русі, так і в Словаччині, в Чехії та Моравії розвивались так швидко, що стали справжньою несподіванкою»¹⁴¹.

Угорське вторгнення стільки разів відкладалось, що дещо несподіваним виявився наказ про наступ і для гортистської армії. Підполковник О. Бенді скаржився, що як можна переходити в наступ, коли 35% особового складу його батальйону мали тільки шеститижневий стаж військової підготовки¹⁴². Причому такий стан справ був у переважній більшості угорських військових частин. На це звернув увагу і М. Горті в листі до Гітлера. Про раптовість оголошення наказу про наступ свідчить і той факт, що «угорські військові частини, розміщені в колишніх казармах 36-го піхотного полку в Ужгороді, які знаходяться прямо на демаркаційній лінії, виходили з будівлі за білого дня в день нападу на очах воїнів СТОС, відходили до мосту, а вже

¹⁴⁰ Orszagos Leveltar, K-184, tetel 3733, 25 old.

¹⁴¹ Vojensky historicky archiv, Praha, i.c.5597, karton 24.

¹⁴² Orszagos Leveltar, K-184, tetel 3733, 28 old.

там шикувалися до нападу»¹⁴³. Близька відстань до чехословацьких позицій не дозволила угорцям діяти так, щоб бути непоміченими. Про це пізніше зізнався угорський полковник В. Андор, який командував 24-ою піхотною бригадою, розквартированою в Ужгороді.

Довідавшись про початок угорського наступу, генерал 12-ої чехословацької дивізії Л. Прхала звернувся в Будапешт з вимогою про негайне призупинення просування угорських військ до Карпатської України. Уряд Угорщини відповів, що виконати цю вимогу технічно неможливо. На думку польського посла в СРСР В. Гжибовського, «угорські війська повинні були вчора вночі (15 березня – М.В.) дійти до польського кордону»¹⁴⁴. Свідчення посла В. Гжибовського в основному підтверджуються угорськими джерелами. 14 березня угорська армія, не зустрічаючи сильного опору з боку чехів, наближувалась до Веречанського перевалу. Просуванню військ, як писав учасник походу, «заважав сніг, що місцями досягав 20–30 см, але також те, що ми знаходилися на висоті 250 метрів над рівнем моря. Це дуже уповільнювало темпи, бо кожні 7 км ми змушені були зупинятися на відпочинок... До перевалу дійшла половина полку»¹⁴⁵. Ці втрати можна пояснити тільки несприятливими кліматичними умовами і великою кількістю недосвідчених у військовому відношенні новобранців. Чеська армія опору не робила. 15 березня 1939 р. о 14 годині угорські війська вступили в Нижні Ворота, де їх зустріла «група людей... (безумовно, прихильників Угорщини – М.В., І. Л. Г.) із сльозами радості на очах». Вони вітали «угорських гонведів-визволителів». Біля 15-ої години «ми вийшли на Веречанський перевал і встановили угорський прапор. На перевалі була виставлена почесна польська варта, яка віддала нам честь... Ми мали намір золотими буквами викарбувати імена всіх, хто дійшов до кордону і зайняв свою одвічну територію» – писав очевидець. Так відбулося встановлення угорсько-польського кордону, якого так домагалися Будапешт і Варшава, хоч він і виявився недовготривалим.

Зовсім інакше склалась ситуація на демаркаційній лінії Шаркадь–Лалово–Кольчино–Росвигово–Середнє–Доманинці. Ці рубежі захищали роти СТОС «Доманинці», «Ракошино», «Кольчино», взводи «Підмонастир–Монастир», «Лалово», «Залуж», «Макарьово», «Шаркадь», які були добре озброєні. Перші сутички з агресором свідчили про те, що чеські війська є цілком боєздатними і готові до відбиття ворожого нападу. Зокрема, 14 березня між 6 і 7 годинами ранку «почалась атака мадярів в напрямі сіл Горонда–Страбичово, а також на східну частину села Чомонин. З мадярської сторони перевага була в 4 рази, не враховуючи велику кількість терористів. Командир взводу Заїчек із своїми людьми захищався в Чомонині так же, як старший стражмістр Волни в Страбичові, а в Горонді верхній стражмістр Раділ. Взаємодія між ними була такою, що позиції вдалось утримати цілий день і тільки відсутність боєприпасів заставила їх надвечір відступити за р. Латорицю»¹⁴⁶.

Близько 6 години «почалась атака мадярів у напрямі Росвигово–Підмонастир–Монастир. Пости і патрулі відійшли за мури монастиря, який був

¹⁴³ Orszagos Leveltar, K-184, tetel 3733, 25 old.

¹⁴⁴ Документы по истории мюнхенского сговора. 1937-1939. М.: Политиздат, 1979. С. 424.

¹⁴⁵ Orszagos Leveltar, K-184, tetel 3733, 29 old.

¹⁴⁶ Vojensky historicky archiv, Praha, i.c.5597, karton 24.

добре підготовлений до захисту. Цей взвод уже перебував у стані бойової готовності, бо знав про атаку мадярів у Підгорянах. Мадярська піхота атакувала монастир з заходу та півдня і підійшла на відстань досягу ручних гранат. Ними вона і була закидана і понесла великі втрати. Всі, хто не залишився лежати, втекли, як результат, атака була припинена на 2 години». 15 березня взвод «Шаркадь», хоч і був ізольований від решти військ, «взяв у полон 11 мадярських солдат, при цьому кулеметним вогнем знищив частину мадярського взводу (кулеметник Ваньга)». Угорці зазнали великих втрат в районі сіл Лавки, Пістрялово і Ромочевиця¹⁴⁷. Не вдалося угорським військам з першого разу захопити села Дравці, Баранинці, Часлівці та Коритняни. 80 угорських кавалеристів, які перейшли в наступ на с. Лалово, теж були відкинуті назад. В районі Перечина чеські прикордонники підбили угорський танк. Поблизу Невицького невеликий загін СТОС організував кругову оборону, а тому гортистам довелося використати проти нього важку артилерію. Бій тривав до третьої години ночі.

Такий стан справ тривав до 17 год. 30 хв. 14 березня, тобто до тих пір, коли генерал Л. Прхала оголосив наказ про «евакуацію чеських військових частин і державних службовців з Підкарпатської Русі»¹⁴⁸. З цього часу чеські війська, фактично, припинили опір, залишаючи один населений пункт за іншим. Заради історичної правди необхідно відзначити, що їх відступ був вміло організованим і дисциплінованим. Ситуацію ускладнив і той факт, що 15 березня о 17 годині надійшла звістка про вступ німецьких військових частин у Прагу. Це свідчило про те, що Чехословаччина як державний організм перестала існувати. Звіти командирів СТОС свідчать про те, що чехи спалювали військову документацію, вивозили амуніцію, запаси зброї, гроші. І це робилося тоді, коли Карпатська Січ опинилася віч-на-віч перед переважаючими силами агресора.

Відчувалося, що чеське військо не чинитиме опору. 14 березня 1939 р. за Мукачевом на р. Латориці угорський генерал О. Билді зустрівся з майором чеської армії Т. Меліхером. «Коли два командири побачили один одного, – згадує очевидець, – міцно обнялися і дружньо потисли один одному руки. Ми таке чули, що ці два командири ще за часів Монархії були однокурсниками в Вінерноштадській військовій академії. Факт, що наш дальший наступ не зустрів відпору з боку чехів»¹⁴⁹. Воїни рот і взводів СТОС відходили з Карпатської України трьома напрямками: більша частина через Словаччину, з польського кордону від Ужжа до Волівця – через Польщу, а частини розміщені на схід від Сваляви – через Хуст і Тячево – до Румунії.

14 березня 1939 р. А. Волошин вислав у Берлін три телеграми, у яких просив допомоги захистити Карпатську Україну. Жодних відповідей не послідувало. Того ж дня, біля 19 години, угорці вручили представнику Карпатської України в Празі В. Шандору ультиматум, у якому вимагали: «1) звільнити мадярів, що інтерновані в Карпатській Україні (Рутенії); 2) припинити переслідування мадярів у Карпатській Україні та уможливити їм вільно організовуватися; 3) видати зброю мадярській місцевій гвардії; 4) влаштувати,

¹⁴⁷ Гранчак І.М., Гапоненко І.С. *Названа праця*. С. 331.

¹⁴⁸ Vojensky historicky archiv, Praha, i.c.5597, karton 24.

¹⁴⁹ *Карпатська Січ*. Матеріали наукової конференції. Ужгород, 1996. С. 107.

щоб чесько-моравське військо відійшло з Карпатської України протягом 24 годин; 5) гарантувати повну охорону життя і свободи мадярів у Карпатській Україні»¹⁵⁰. Уряд А. Волошина відхилив ультиматум. Прем'єр-міністр Карпатської України був переконаний, що угорці вторглися на територію краю без відома Німеччини. До речі, Прага теж відхилила угорський ультиматум, мотивуючи своє рішення тим, що Карпатська Україна 14 березня стала незалежною державою.

15 березня німецький консул Г. Гофман вручив А. Волошину заяву міністерства закордонних справ Німеччини, в якій говорилося, що Берлін «наступаючим військовим частинам Мадярщини на широкому фронті проти Карпатської України радить не ставити опір. Як справа стоїть, уряд Німеччини, на жаль, не в стані взяти на себе захист»¹⁵¹. Уповноважений у справах Німеччини в Празі А. Генке теж радив «не ставити опір мадярам, бо німецька армія пересувається на кордони Карпатської України і все полагодить»¹⁵². Наприкінці дня 15 березня А. Волошин покинув Хуст, і, не давши наказу вести збройну боротьбу, емігрував за кордон. Він хотів розв'язати конфлікт шляхом переговорів. Саме цим диктувалися його телеграми урядам Німеччини, США, Румунії, звернення до всіх демократичних держав. Його спроби не увінчалися успіхом.

Угорській армії протистояла Карпатська Січ, у керівництві якої відбулися зміни. За відсутності Д. Климпуша, військовий міністр Карпатської України С. Клочурак призначив командантом Карпатської Січі полковника С. Єфремова. Що стосується С. Клочурака, то наказу про його призначення на посаду військового міністра в архівах не виявлено. Відомо, що газета «Нова свобода» 16 березня 1939 р. опублікувала склад уряду Карпатської України, у якому С. Клочурак обіймав посаду міністра з господарських питань. Можливо, що відсутність архівних матеріалів пояснюється тим, що ситуація в краї різко мінялася і уряд не мав часу займатися такими формальностями. Сучасний біограф С. Клочурака М. Мушинка вважає, що призначення його військовим міністром було закономірним і логічним¹⁵³. З таким твердженням необхідно погодитись, адже С. Клочурак мав військово-офіцерське звання, а в період існування Гуцульської республіки доклав чимало зусиль для створення боєздатних збройних сил. Однак, у ситуації яка склалася, врятувати становище було неможливо.

15 березня, коли угорські війська групи «Схід» рухалися в напрямі на Хуст, з'ясувалося, що попередній штаб бездіяв і доводилось починати все з початку. Це стосується і нового штабу, який, за словами сучасника, «властиво в часі боїв проти мадярів не існував». Виняток становив тільки полковник М. Колодзінський, який почав спішно формувати січові загони. За його наказом «частини в силі одного полку... займають становище при битій дорозі на Краснім полі й далі вздовж залізничного насипу». Очевидець і активний учасник тих подій Й. Сарвадій писав, що «в бою... на Краснім полі

¹⁵⁰ Шандор В. Спомини. С. 339-340.

¹⁵¹ Там само.

¹⁵² Там само. С. 340.

¹⁵³ Мушинка М. *Лицар волі. Життя і політично-громадська діяльність Степана Клочурака*. Ужгород, 1995. С. 104.

взяло участь наблизько 1600 юнаків»¹⁵⁴. Фактично, перед добре озброєним агресором опинилися учні гімназій, яких вивів на Красне поле їх вчитель Я. Голота. Зупинити просування ворога вони були не в змозі.

16 березня 1939 р. о 5 годині почався угорський наступ на Королево. «Я позиції боронив, – пригадавав поручник І. Чучка, – але Королево впало о 10-ій годині. З Королева повернула решта живих січовиків під командою проф. Голоти, й я вже мав около 150 січовиків та розмістив 15 січовиків, 1 скоростріл праве крило, Рокосово; 15 січовиків, 1 скоростріл ліве крило, залізничний міст через Тису (Королево), решту вздовж залізниці Рокосово–Королево. Мадяри наступали дуже сильно. Також з літаків та гармат нас обстрілювали. Я просив поміч з Хуста майже кожної години, і все мені обіцяно, що поміч по дорозі... В 14-ій годині мадяри нас обхопили з обох боків і я був примушений дати наказ до відступу в напрямі Хуста... Перед Хустом забезпечив мости, а при тім дістав наказ ще держати 24 години. Я бачив, що це є неможливо»¹⁵⁵. Бої на окремих ділянках фронту описали І. Рогач і М. Чумалівський.

Січовики, знекровлені в боях, відступали. 17–18 березня рештки загонів залишали територію Карпатської України. Є. Стахів, учасник подій, писав, що вони «були розбиті морально, голодні брели пригнічені, близько 600–700 бійців. Перейшли біля Мараморош–Сигета вранці, о 5 годині, у суботу 17 березня 1939 року»¹⁵⁶. Румунські власті передали їх в руки угорців. Поручник Карпатської Січі О. Волянський писав, що румуни передали угорцям 273 чоловік, у тому числі шість старшин. Аналогічні події описав Ю. Химинець. Однак існує чимало свідчень, коли румуни прихильно ставилися до відступаючих січовиків. Керівництво торговельної академії на чолі з А. Штефаном прийняло рішення про перехід словацького кордону.

Опубліковані й усні спогади очевидців аргументовано доводять жорстокість гортистів на окупованій території. В окремих із них міститься перелік жертв угорського терору. Необхідно відзначити, що нерідко трапляються суттєві перебільшення. Й. Тереля пише, що поблизу Торунського перевалу тільки поляки розстріляли 3421 січовиків. Причому, це було зроблено протягом 21 липня 1939 р. Таке твердження не підтверджується очевидцями тих подій. За угорськими джерелами, лише протягом 16–17 березня 1939 р. січовики втратили близько 200 чоловік убитими і майже 400 було поранених. У полон потрапило близько 300 захисників. Втрати угорців – 37 убитих і 134 поранених¹⁵⁷.

Сучасні дослідники Г. Божук і В. Зілгалов вважають, що загальні втрати захисників Карпатської України обчислюються в межах від 3 до 5 тисяч чоловік. Ці дані теж не слід вважати точними, бо детальні обчислення не проводились. Пошукова робота в цьому напрямку повинна вестися на державному рівні у всіх районах Закарпатської області. Проведена в окремих районах області пошукова робота дає можливість стверджувати, що кількість жертв гортистського терору не перевищує 1 тисячі чоловік. Активний

¹⁵⁴ Сарвадій Й. *Змова проти уряду Карпатської України. Карпатський Союз*, 1984. С. 31.

¹⁵⁵ *Карпатська Україна в боротьбі*. С. 134-135.

¹⁵⁶ Стахів Є. *Спогади колишнього січовика*. Закарпатська правда. 1990. 24 берез.

¹⁵⁷ Гранчак І.М., Гапоненко І.С. *Названа праця*. С. 335.

учасник подій 1938–1939 рр. М. Бандусяк прийшов до висновку: якщо в бою з чехами полягло біля 150 бійців, а в бою з угорцями на Красному полі 143 бійці, то виходить загальна цифра 293. Якщо врахувати, що відбувалися масові розстріли на кордоні і по різних місцевостях, то ймовірно, що число жертв становить біля 1 тисячі чоловік. На сьогоднішній день відомі прізвища 151 січовика, які полягли в боях, або були закатовані в угорських концтаборах і тюрмах. Сучасний український дослідник О. Пагіря притримується думки, що «під час окупації території Закарпаття угорськими військами збройні сили Карпатської України загалом провели близько 22 дрібних і великих боїв. Втрати січовиків становили від 1 до 1,5 тис. осіб убитими та зниклими безвісти»¹⁵⁸.

Таким чином, 15 березня 1939 р. Чехія і Моравія були окуповані німецькими військами, а 18 березня територію Карпатської України залишили її останні захисники. Під час окупації Карпатської України військами гортистської Угорщини А. Волошин та ряд членів його уряду емігрували за кордон. «У зв'язку з окупацією угорськими військами Закарпатської України, – розповідав А. Волошин під час допиту в Лефортові 24 травня 1945 р., – я втік з м. Прагу за маршрутом: із Хуста в Клуж (Румунія) – Темешуара (Румунія). Потім поїхав в Югославію – в Белград, де пробув 4 дні. Із Белграда поїхав до м. Загреб, де пробув 7 днів. 3 м. Загреб переїхав до курортного містечка Югославії Цирквениця, де пробув 11 днів. Опісля знову повернувся в м. Загреб і звідти через м. Відень переїхав в м. Берлін, де пробув півтори місяця. З Берліна поїхав до Праги в травні 1939 р.»¹⁵⁹. Карпатську Україну також покинули Ю. Ревай, А. Штефан, С. Росоха, І. Рогач, В. Комаринський та інші.

Таким чином, наприкінці 30-х років у Центральній Європі різко загострилася міжнародна обстановка, насувалася друга світова війна. Мюнхенська конференція 29–30 вересня 1938 р. завдала відчутного удару по Чехословаччині. Вона, як і Віденський арбітраж 2 листопада 1938 р., фактично, свідчили про початок державного розпаду ЧСР і були прелюдією до повної окупації країни Німеччиною та Угорщиною в березні 1939 р. Ці рішення були першим значним успіхом угорської дипломатії на шляху проведення в життя її ревізійної зовнішньої політики. Розпад ЧСР став можливий завдяки політиці сприяння агресії, яку проводили Великобританія і Франція. Нейтральну позицію займали США. Спроба СРСР допомогти Чехословаччині не увінчалася успіхом.

Політика Німеччини стосовно Карпатської України пройшла певну еволюцію. Спочатку вона не погоджувалась на повну окупацію Закарпаття Угорщиною, боючись встановлення спільного польсько-угорського кордону. Тільки переконавшись, що Угорщина має намір вийти з Ліги Націй і вступити до антикомінтернівського пакту, Берлін дав згоду на ліквідацію Карпатської України. Уряди Румунії і Югославії лояльно відносились до політики, яку проводила Чехословаччина. Свої територіальні претензії до ЧСР Румунія висунула тільки тоді, коли Угорщина вторглась на територію Закар-

¹⁵⁸ Пагіря О. *Карпатська Січ: військове формування Карпатської України: науково-популярне видання*. К.: Темпора, 2010. С. 139.

¹⁵⁹ Центральный архив Министерства государственной безопасности Российской Федерации, Н-17681, л.11-12.

паття і доля федерації була вирішена. 14 березня 1939 р. війська гортистської Угорщини вторглися на територію Карпатської України, а наступного дня німецький вермахт окупував Чехію і Моравію, залишивши Словаччину незалежною державою, але з орієнтацією на Берлін. Такий розвиток політичних подій свідчив про остаточну ліквідацію Чехословаччини. Це не могло не вплинути на хід бойових дій протягом 14–18 березня 1939 р. Архівні документи свідчать, що чеські війська чинили опір агресору тільки 14 березня. З 15 по 18 березня тривав планомірний і організований відхід чеських збройних сил з Карпатської України. Справжній бій, незважаючи на велику перевагу ворога, дала тільки Карпатська Січ. Що стосується великих європейських країн і США, то вони тільки в 1940 р. визнали, що всі рішення міжнародних конференцій, які восени 1938 р. ділили Чехословаччину, вважаються недійсними.

Література:

I. Архівні документи

Державний архів Закарпатської області

Центральный архив Министерства государственной безопасности Российской Федерации

Arhivele Naționale ale României, Direcția Județeană Cluj-Napoca

Hadtortenetek leveltar

Országos leveltar

Vojensky historicky archiv, Praha

II. Опубліковані документи

Венгрия и вторая мировая война: Секретные дипломатические документы по истории кануна и периода войны. – М.: Наука, 1962.

Гренджа-Донський В. Щастя і горе Карпатської України: Щоденник. Мої спогади / Ред. Д.М.Федака. – Ужгород: ВАТ «Видавництво «Закарпаття», 2002.

Документы и материалы кануна второй мировой войны. – Т.2. Архив Дирксена (1938–1939 гг.). – М., 1948.

Документы и материалы кануна второй мировой войны. – Т.2. Январь – август 1939 г. – М.: Политиздат, 1981.

Документы по истории Мюнхенского сговора. 1937–1939. – М.: Политиздат, 1979.

Новые документы по истории Мюнхена. – М.: Наука, 1958.

III. Періодика

Нова свобода.

IV. Мемуарна література

Гизевиус Г.Б. *До горького конца. Записки заговорщика*. – Смоленск: «Русич», 2002.

Кеннан Дж. *Дипломатия Второй мировой войны глазами американского посла в СССР*. – М.: Центрполиграф, 2002.

Майский И.М. *Воспоминания советского дипломата*. М., 1987.

Риббентроп И. *Тайная дипломатия III Рейха*. – Смоленск: «Русич», 1999.

Сарвадій Й. *Змова проти уряду Карпатської України*. – Карпатський Союз.

«Закарпатське питання» у міжнародній політиці напередодні Другої...

1984.

- Стахів Є. Спогади колишнього січовика // Закарпатська правда. – 1990. – 24 березня.
- Шандор В. Споми́ни. – Т. 2. *Карпатська Україна, 1939-1945*. – Ужгород: МПП «Гражда», 2000.
- V. Монографії, брошури, статті, довідники, автореферати**
- Абжаген К.Х. *Адмирал Канарис*. – Ростов-на-Дону: «Феникс», 1998.
- Артюхина-Московченко В. *Шарль де Голль и Советский Союз*. – М.: Книга, 1990.
- Брамштедте Е., Френкель Г., Манвелл Р. Йозеф Геббельс. *Мефистофель усме-хається из прошлого*. – Ростов-на-Дону: «Феникс», 2000.
- Вегеш М., Задорожний В. *Карпатська Україна у світлі нових документів // Сучасність*. – 1993. – №4. – С.62–67.
- Вони боронили Карпатську Україну: *Нариси історії національно-визвольної боротьби закарпатських українців* / М.М. Вегеш, М.В. Делеган, О.Д. Довганич та ін. [Відп. ред. М.М.Вегеш]. – Ужгород: Карпати, 2002.
- Готтендорф Е. Герман Геринг. *«Железний рыцарь и проклятие свастики»*. – Ростов-на-Дону: «Феникс», 2000.
- Довганич О.Д., Пашкуй З.А., Троян М.В. *Закарпаття в роки війни*. – Ужго-род: Карпати, 1990.
- Карпатська Січ. *Матеріали наукової конференції*. – Ужгород, 1996.
- Карпатська Україна в боротьбі. – Відень, 1939.
- Косик В. *Україна і Німеччина у другій світовій війні*. – Париж – Нью-Йорк – Львів, 1993.
- Мадер Ю. *Абвер: щит и меч Третьего Рейха*. – Ростов-на-Дону: «Феникс», 1999.
- Манвелл Р., Франкель Г. *Генрих Гиммлер*. – Ростов-на-Дону: «Феникс», 2000.
- Мирович М.О. *Генерал де Голль: Штрихи к политическому портрету*. – Ро-стов-на-Дону: «Феникс», 2000.
- Пагіря О. *Карпатська Січ: військове формування Карпатської України: нау-ково-популярне видання*. – К.: Темпора, 2010.
- Роббинс К. *Черчилль*. – Ростов-на-Дону – Москва: «Феникс» – «Зевс», 1997.
- Роуз Н. *Черчилль. Бурная жизнь*. – М.: АСТ, 2003.
- Співак Б.І. *Нариси історії революційної боротьби трудящих Закарпаття в 1930–1945 роках*. – Львів, 1963.
- Стерчо П. *Карпато-Українська держава: З історії визвольної боротьби кар-патських українців у 1919–1939 роках*. – Торонто, 1965; Львів: За віль-ну Україну, 1994.
- Трухановский В.Г. *Уинстон Черчилль*. – М.: Мысль, 1989.
- Уткин А. *Уинстон Черчилль*. – М.: «Адгоритм» – Эксмо, 2002.
- Хибберт К. *Бенито Муссолини*. – Ростов-на-Дону: «Феникс», 1998.
- Шандор В. «... Читайте нашу будущину в нашей доли»: *Русини-українці і сло-ваки // Пам'ятки України*. – 1992. – №1. – С.85–97.
- Яковлев Н.Н. *Избранные произведения*. – М.: Международные отношения, 1988.
- M. Fătu, M Mușat, I. Ardeleanu, O. Lustig, *Teroarea hortisto-fascistă în nord-vestul României*. – București, 1985.